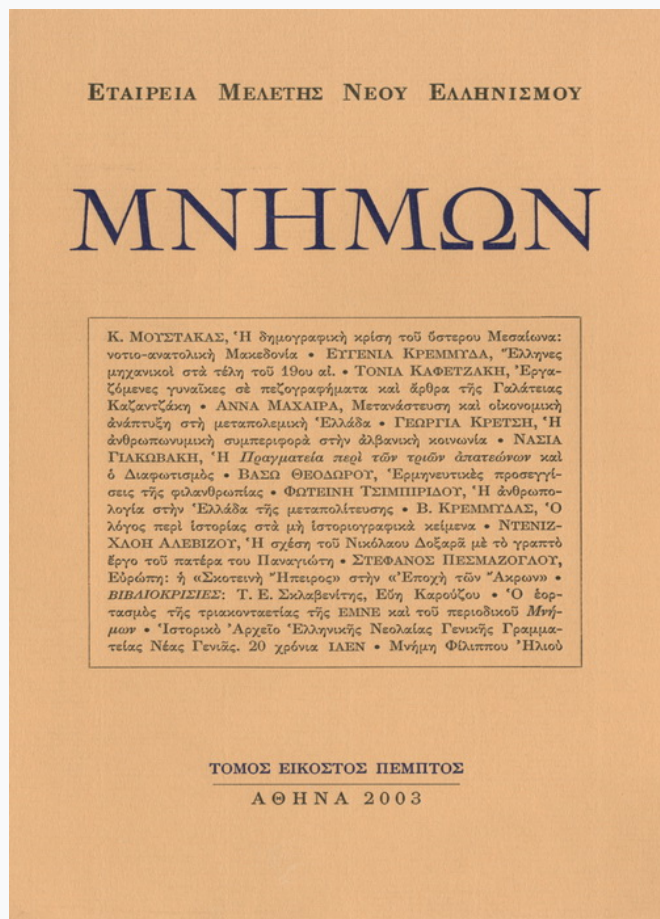


Μνήμων

Τόμ. 25 (2003)



ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ. Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΟΑΡΙΣΤΕΡΑΣ

ANNA MAXAIPA

doi: [10.12681/mnimon.769](https://doi.org/10.12681/mnimon.769)

Βιβλιογραφική αναφορά:

MAXAIPA A. (2003). ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ. Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΟΑΡΙΣΤΕΡΑΣ. *Μνήμων*, 25, 79–110. <https://doi.org/10.12681/mnimon.769>

ANNA MAXAIPA

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΟΑΡΙΣΤΕΡΑΣ

Προς το παρόν, στον παλιό δρόμο που λέγαμε, υψώνεται η Τράπεζα Συναλλαγών

—εγώ συναλλάσσομαι, εσύ συναλλάσσεσαι, αυτός συναλλάσσεται—

Τουριστικά γραφεία και πρακτορεία μεταναστεύσεως

—εμείς μεταναστεύουμε, εσείς μεταναστεύετε, αυτοί μεταναστεύουν—

‘Όπου και να ταξιδέψω η Ελλάδα με πληγώνει, έλεγε κι ο Ποιητής

Η Ελλάδα με τα ωραία νησιά, τα ωραία γραφεία, τις ωραίες εκκλησιές

Η Ελλάς των Ελλήνων

Μανόλης Αναγνωστάκης

Ο τίτλος του άρθρου είναι δανεισμένος από μια εργασία του Ξενοφώντα Ζολώτα, που δημοσιεύτηκε το 1966 από τις εκδόσεις της Τράπεζας της Ελλάδος· δηλώνεται έτσι η πρόθεσή μου να σχολιαστεί η μετανάστευση με τους όρους της πολιτικής επικαιρότητας της δεκαετίας του 1960. Το απόσπασμα που συνοδεύει τον τίτλο προέρχεται από την ποίηση της Θεσσαλονίκης. Εντοπίζεται έτσι και χωρικά η έξαρση του φαινομένου της μεταπολεμικής μετανάστευσης, όπως σημειώνει με «τρόπο αλεξανδρινό» ο τίτλος του ποιήματος: *Θεσσαλονίκη, Μέρες του 1969 μ.Χ.* Η εικόνα της Ελλάδας, που σε συλλογικό επίπεδο «μεταναστεύει» και σε ατομικό επίπεδο «συναλλάσσεται» προσφέρει μια δυναμική εισαγωγή στο ζήτημα της ελληνικής μεταπολεμικής μετανάστευσης· ή μάλλον μια εισαγωγή στα προβλήματα της μετανάστευσης που θα μας απασχολήσουν στο συγκεκριμένο άρθρο, στο κέντρο της προβληματικής του οποίου βρίσκεται η ελληνική πραγματικότητα και οι «εγχώριοι» όροι ανάπτυξης του ενδοευρωπαϊκού μεταναστευτικού ρεύματος. Δύο από τα στοιχεία που συνιστούν το νοητό μότο αυτής της μελέτης είναι ο μεγάλος όγκος του μεταναστευτικού ρεύματος στη δεκαετία του 1960 και η μεγέθυνσή του στις επαρχίες της Βόρειας Ελλάδας.

Η μελέτη της μετανάστευσης απέκτησε αρκετά νωρίς συγκεκριμένη προβληματική, εντάχθηκε δηλαδή στο χώρο της οικονομικής θεωρίας —και μάλιστα με όρους πολιτικού προγραμματισμού, που ευνοούσαν τις οικονομικές επιστήμες και περιθωριοποιούσαν την ιστορία— και εκπροσωπήθηκε από δύο βα-

σικές σχολές, τη μαρξιστική και τη νεοκλασική. Στη μεταπολεμική Ελλάδα ο λόγος περί μετανάστευσης αναπτύχθηκε κυρίως από οικονομολόγους¹ και κινήθηκε στο πλαίσιο των αναγκών λήψης άμεσων διοικητικών και κυβερνητικών μέτρων, μέτρων δηλαδή που αφορούσαν στη χάραξη μιας μεταναστευτικής πολιτικής εκ μέρους του κράτους. Παράλληλα —και κάπως αργότερα— αναπτύχθηκε γύρω από τη μετανάστευση μια κοινωνιολογικού ενδιαφέροντος οπτική. Η δεύτερη αυτή τάση υπηρετήθηκε αρχικά στο πλαίσιο δημοσιογραφικών μελετών, που φιλοξενούσαν οι εφημερίδες και τα καθ' ύλην αρμόδια περιοδικά.² Το κοινωνιολογικό ενδιαφέρον γενικεύτηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1970 με την έναρξη της επιστροφής των μεταναστών, εφόσον οι κοινωνιολογικές αναζητήσεις ανταποκρίνονταν στην ανάγκη επανένταξης των διαφοροποιημένων κοινωνικών ομάδων στην ελληνική πραγματικότητα.³ Στις δύο αυτές βασικές κατευθύνσεις κινήθηκε στην Ελλάδα ο επικαιρικός του ευρωπαϊκού μεταναστευτικού ρεύματος λόγος, με μία σχετική υπεροχή του οικονομικού-αναπτυξιακού χαρακτήρα των προσεγγίσεων στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο της διακυβέρνησης από την ΕΡΕ και με μια ελαφριά υποχώρησή του κατά τη διάρκεια των κυβερνήσεων της Ένωσης Κέντρου. Αργότερα, στη διάρκεια της μεταπολίτευσης, η βαρύτητα των δύο προσεγγίσεων του μεταναστευτικού φαινομένου ως προς τη συγκρότηση πολιτικής γραμμής και λήψης διοικητικών μέτρων αντιστράφηκε οριστικά. Τα επιχειρήματα που αντιμετώπιζαν τη μετανάστευση ως οικονομικό μέγεθος παραμερίστηκαν, η επιστροφή των μεταναστών δημιούργησε νέες επείγουσες πραγματικότητες, που αφορούσαν κυρίως στην εθνική και πολιτική τους ενσωμάτωση. Ο λόγος κοινωνιολογικών και ψυχολογικών αποχρώσεων είχε επομένως μεγαλύτερα περιθώρια δράσης στο πολιτικό, αλλά και

1. Τόσο ο Ξενοφών Ζολώτας, όσο και ο Άγγελος Αγγελόπουλος, ο καθένας με διαφορετική οπτική ασχολήθηκαν με τα ζητήματα της απασχόλησης και της μετανάστευσης. Το περιοδικό *Νέα Οικονομία*, του οποίου εκδότης ήταν ο δεύτερος, περιείχε συχνά άρθρα οικονομικού περιεχομένου για τη δυσλειτουργία της ελληνικής αγοράς εργασίας. Ωστόσο, παρά την έντονη παρουσία των οικονομολόγων δεν μπορούμε να αγνοήσουμε την ένταξη και άλλων διανοουμένων στη συζήτηση για το οικονομικό μέλλον της Ελλάδας. Έτσι στις στήλες της *Νέας Οικονομίας* αρθρογραφούσε συχνά ο Σεραφείμ Μάξιμος, με το ψευδώνυμο Σ. Μ. Χλωρός. Και μάλιστα αντέτεινε στις απόψεις που θεωρούν την εκβιομηχάνιση αδύνατη, λόγω έλλειψης προγραμματισμού και κρατικής πρωτοβουλίας, την ιστορική εμπειρία της ανάπτυξης της Ερμούπολης. Βλ. *Νέα Οικονομία*, φ. 147, Μάρτιος 1959.

2. Αν και δεν πρέπει να αγνοήσουμε τις λιγοστές πιο συστηματικές προσεγγίσεις, όπως εκείνη των Μ. Γούτου, Β. Φίλια, Ε. Βλάχου, «Η μετανάστευση Ελλήνων στο εξωτερικό», *Κοινωνιολογική Σκέψη* 1 (1966) 112-126.

3. Ενδεικτικά αναφέρω, Ε. Dimitras, *Sociological Surveys on Greek Emigrants. Upon the Return to Greece*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1971· Κ. Κασιμάτη, «Τάσεις της ενδοευρωπαϊκής μετανάστευσης μεταπολεμικά», *Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, τχ. 2-3, σ. 379-406· Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου, *Προβλήματα μετανάστευσης-παλιννόστησης*, ΙΜΕΟ/ΕΔΗΜ, Αθήνα 1986.

το άμεσα εκλογικό προσκήνιο· έγινε τότε αυτός το πρόκριμα της εξουσίας. Η αντιμετώπιση της μετανάστευσης ως οικονομικού μεγέθους με τις μακροπρόθεσμες προβολές που επιχειρούσε ως προς τη δυνατότητα εξάλειψής της αποφόρτιζε το μεταναστευτικό φαινόμενο τόσο από την καθημερινή επικαιρότητα, όσο και από τον κίνδυνο «ανακάλυψης» της διαχρονικότητας· οι κοινωνιολογικές προσεγγίσεις, αντίθετα, ευνοούσαν την ανάδειξη των δύο αυτών παραμέτρων. Έτσι η απομάκρυνση της οικονομικής σκέψης από τα μεταναστευτικά προβλήματα ήρθε τελικά να επιβεβαιώσει την εδραίωση της μεταναστευτικής πραγματικότητας και σηματοδότησε την αποδοχή της Ελλάδας ως χώρας αποστολής μεταναστών από τα κέντρα χάραξης πολιτικής της χώρας.

Παρακάμπτοντας τη συνήθη σειρά των ερωτημάτων που πλαισιώνουν τις διαπραγματεύσεις του θέματος και προχωρούν από τα αίτια της μετανάστευσης —που συνήθως τοποθετούνται σε θεωρητικό επίπεδο και κινούνται σε ένα φάσμα οικονομικών ή κοινωνιολογικών εξηγήσεων— στην εξέταση των μεταναστών, της εργασίας και της κοινωνικής τους ένταξης στο πλαίσιο της χώρας υποδοχής, θα εξετάσουμε την ενδοευρωπαϊκή μετανάστευση υπό το πρίσμα των μεταπολεμικών πολιτικών και κοινωνικών εξελίξεων στην Ελλάδα. Εστιάζουμε το ενδιαφέρον στη μελέτη της μεταναστευτικής πολιτικής των ελληνικών κυβερνήσεων, έτσι όπως αυτή σχεδιάστηκε ή απλώς αναδύθηκε μέσα από ένα πλέγμα επιλογών οικονομικής ανάπτυξης, κοινωνικών εντάσεων και πολιτικών καταναγκασμών.

Παρακολουθώντας τις σύγχρονες μελέτες για τη μετανάστευση διαπιστώνουμε ότι προσπερνούν γρήγορα⁴ τα ζητήματα της μεταναστευτικής πολιτικής στη χώρα αποστολής, ιεραρχώντας, εύλογα ίσως, ως πρωταρχική και καθοριστική για την ύπαρξη του μεταναστευτικού φαινομένου την πολιτική που διαμορφώνει η οικονομικά προηγμένη χώρα,⁵ η χώρα υποδοχής. Αν και η μεταπολεμική οικονομική μετανάστευση προς τη δυτική Ευρώπη διαμορφώθηκε βάσει μιας οργανωμένης, είτε από κρατικούς φορείς, είτε από τους εργοδοτικούς

4. «Η οικονομική και τεχνολογική ανισομέρεια ανάμεσα στον βιομηχανικά αναπτυσσόμενο Βορρά και τις αγροτικές κατά κύριο λόγο μεσογειακές χώρες, η υποαπασχόληση και η ανεργία, το χαμηλό κατά κεφαλήν εισόδημα και η άνιση κατανομή του στις τελευταίες δημιούργησαν τις προϋποθέσεις της μαζικής μετακίνησης...», Λίνα Βεντούρα - Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Μετασχηματισμοί των ελληνικών παροικιών της Δυτικής Ευρώπης στον 20ό αιώνα: οι μετανάστες στο Βέλγιο», *Τα Ιστορικά*, τχ. 27, Δεκέμβριος 1997, σ. 399.

5. Αναφέρομαι ειδικά στις μελέτες που αφορούν στην ενδοευρωπαϊκή μεταπολεμική μετανάστευση. Για παράδειγμα στο Α. Μ. Μουσούρου, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Αθήνα, Gutenberg, 1991, σ. 173 σημειώνεται ότι: «...οι χώρες αποστολής όχι μόνο δεν έχουν να παρουσιάσουν μια περισσότερη συγκεκριμένη και αποτελεσματική πολιτική από εκείνη των χωρών υποδοχής αλλά και η όποια πολιτική τους, με εξαίρεση σπάνιες περιπτώσεις, ακολουθεί τις συνθήκες που διαμορφώνονται στις χώρες υποδοχής και τις οικονομικο-δημογραφικές συγκυρίες».

οργανισμούς των ευρωπαϊκών χωρών, πολιτικής εισαγωγής εργατικού δυναμικού, η σημασία των συνθηκών που επικράτησαν στις χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας δεν αναιρείται. Οι οικονομικές, δηλαδή, και κοινωνικές διεργασίες που τις οδήγησαν να γίνουν χώρες αποστολής μεταναστών είναι μια παράμετρος της μετανάστευσης που χρειάζεται να ερευνηθεί, παράλληλα με τις γενικότερες συνθήκες. Παρόλο που στο πλαίσιο της τυποποίησης της μελέτης του μεταναστευτικού φαινομένου και της κωδικοποίησης των αναλυτικών του εργαλείων οι διεργασίες στη χώρα αποστολής επέχουν δευτερεύουσα θέση, η εξέτασή τους, εντούτοις, επιτρέπει στη θεματική της μετανάστευσης να παρακολουθήσει τους προβληματισμούς της κοινωνικής ιστοριογραφίας και να μην εγκλωβιστεί σε ένα προδιαγεγραμμένο θεωρητικό μοντέλο.

Η ιστορία της μετανάστευσης είναι ένας χώρος που απασχόλησε κατεξοχήν ιστορικούς των χωρών υποδοχής, άρα η οπτική γωνία ανάλυσης του φαινομένου βρισκόταν αναγκαστικά στην πλευρά των οικονομικά προηγμένων χωρών. Η εξήγηση αυτή βέβαια δεν καλύπτει την περίπτωση της ελληνικής ιστοριογραφίας της μετανάστευσης, αφού μόνο πρόσφατα η Ελλάδα εισήλθε στην πλευρά των μεταναστευτικών προορισμών και με όρους αρκετά διαφορετικούς από εκείνους της μεταναστευτικής έξαρσης στην Ευρώπη της δεκαετίας του 1960. Στο ελληνικό παράδειγμα ειδικότερα, η αποσύνδεση της μελέτης της μετανάστευσης από την ανάλυση των οικονομικών συνθηκών στη χώρα αποστολής ήταν αποτέλεσμα των όρων ανάπτυξης του ενδιαφέροντος των ιστορικών γι' αυτή τη θεματική. Το ενδιαφέρον για την ιστορία της μετανάστευσης, που είναι σχετικά πρόσφατο στην Ελλάδα, εδράζεται τελικά μάλλον σε μια τάση της ευρωπαϊκής ιστορικής έρευνας παρά σε ένα προετοιμασμένο έδαφος επιστημονικού διαλόγου για τα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα της ελληνικής μεταπολεμικής ιστορίας — για να μην αναφερθώ στα πρακτικά εμπόδια που συναντάει κανείς στην προσπάθεια μελέτης της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας.⁶ Περιγράφοντας τις συνθήκες εκείνες που ανέδειξαν ως «συγκριτικό πλεονέκτημα» της χώρας στο χάρτη της μεταπολεμικής Ευρώπης το πλεονάζον εργατικό δυναμικό και επισημαίνοντας την κατά καιρούς χρήση του μεγέθους αυτού στο πλαίσιο της οικονομικής πολιτικής των κέντρων εξουσίας, μπορούμε να αναζητήσουμε μια εξήγηση του μεταναστευτικού φαινομένου πέρα από τη διαχρονία του ελληνικού χαρακτήρα⁷ στη συγχρονία των μετεμφυλιακών «αναπτυξιακών» κατευθύνσεων της χώρας.

6. Τα εμπόδια αυτά εντοπίζει και σχολιάζει η Αίνα Βεντούρα στο *Έλληνες Μετανάστες στο Βέλγιο*, Αθήνα, Νεφέλη, 1999, σ. 16-17.

7. Όπου τα φαινόμενα της διασποράς από το 15ο αιώνα και της μετανάστευσης στον 20ό αντιμετωπίζονται ως μία ευθεία, αδιάκοπη πορεία της νεοελληνικής ιστορικής πραγματικότητας, Ι. Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής Διασποράς*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1993.

Α'. ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ: ΜΙΑ ΚΥΤΡΙΑΡΧΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Πώς το πρόβλημα της απασχόλησης εντάχθηκε στην άσκηση της οικονομικής πολιτικής

Στις δεκαετίες του 1950 και 1960 η μεταναστευτική πολιτική ήταν ενσωματωμένη στην οικονομική πολιτική και η μετανάστευση προσδιοριζόταν σε σχέση με τους αναπτυξιακούς στόχους της χώρας. Δηλαδή η μετανάστευση αντιμετώπιστηκε κυρίως ως μέσο επίλυσης των προβλημάτων της οικονομικής ανάπτυξης και του ελλείμματος του ισοζυγίου πληρωμών, αφού προκρίθηκε ως λύση στο πρόβλημα της ανεργίας και της υποαπασχόλησης, αν και μέχρι την ελληνογερμανική συμφωνία του 1960 δεν είχε ακόμη ενταχθεί ρητά στον οικονομικό σχεδιασμό. Η προοπτική αυτή όμως ήταν παρούσα στην πολιτική όλων των μεταπολεμικών κυβερνήσεων της ΕΡΕ. Παρόλο που οι προγραμματικοί τους στόχοι ταυτίζονταν με την ανάπτυξη της βιομηχανίας και τις δυνατότητες που μπορούσε αυτή να προσφέρει στη διεύρυνση της αγοράς εργασίας, οι προσπάθειες που έγιναν προς την κατεύθυνση απορρόφησης της ανεργίας δεν αποδείχθηκαν αποτελεσματικές και η μετανάστευση παρέμεινε μια σταθερή διέξοδος⁸ για τον άνεργο και υποαπασχολούμενο πληθυσμό της χώρας.

Η αναποτελεσματικότητα που διαπιστώνεται στην άσκηση της οικονομικής πολιτικής και ειδικότερα στην επίλυση του προβλήματος της απασχόλησης δεν είχε ως μοναδική αναφορά τις παραταξιακές αδυναμίες και την κυβερνητική αστάθεια των μεταπολεμικών χρόνων· διαπλεκόταν με τις συνθήκες που επικράτησαν στην οικονομία της χώρας, αλλά και με τις συγκεκριμένες επιδιώξεις των κοινωνικών δυνάμεων που διαμόρφωναν το πολιτικό σκηνικό.

Η πρώτη μεταπολεμική περίοδος της Ελλάδας σηματοδεύτηκε από τη γενίκευση των απόψεων για τη βιωσιμότητα της ελληνικής οικονομίας, μέσω της εκβιομηχάνισης, της εκμετάλλευσης του ορυκτού πλούτου και της δημιουργίας ενεργειακής υποδομής. Παρά τις αποκλίνουσες προτεραιότητες που εκφράστηκαν από τα διάφορα προγράμματα για τους ρυθμούς και τους στόχους της εκβιομηχάνισης, προτεραιότητες που αντανάκλασαν την πολιτικά προσδιορισμένη εκκίνηση της μεταπολεμικής τους αισιοδοξίας,⁹ ο παράγοντας της διαθεσι-

8. Μεταξύ 1950-1959 η μετανάστευση κινήθηκε γύρω από ένα σταθερό μέσο όρο 20.000 μεταναστών ανά έτος με μία ελαφρά διαφοροποίηση αυτού του μέσου όρου το 1956-1959. Τα τρία τελευταία χρόνια της δεκαετίας ο μέσος όρος ήταν σταθερά 3-7.000 άτομα μεγαλύτερος. Η διαφοροποίηση αντικατοπτρίζει, κατά πάσα πιθανότητα, την έναρξη του ενδοευρωπαϊκού μεταναστευτικού ρεύματος με τη μετακίνηση εργατών προς τα ανθρακωρυχεία του Βελγίου, βλ. Α. Βεντούρα, *Έλληνες μετανάστες...*, ό.π., σ. 133-142.

9. Για τα κεντρικά σημεία των πρώτων μεταπολεμικών οικονομικών προγραμμάτων βλ. Stavros B. Thomadakis, «Stabilization, Development and Government Economic

μότητας εργασίας συνιστούσε σε κάθε περίπτωση ένα κοινό θετικό στοιχείο όπου εδράζονταν οι επιδιώξεις τους. Τα οικονομικά δεδομένα φαίνεται γενικά ότι συνεργούσαν στην ανάδειξη αυτής της μεταβλητής. Η Κατοχή και ο Εμφύλιος έπληξαν την προπολεμική αυτοκαταναλωτική αγροτική κοινότητα, αποξενώνοντας ένα μεγάλο τμήμα του αγροτικού πληθυσμού από τα μέσα παραγωγής. Η φυγή του παραγωγικού πληθυσμού από τη γεωργία, είτε αυτή εκδηλώθηκε ως εσωτερική μετανάστευση,¹⁰ είτε ως παραμονή και υποαπασχόληση στον αγροτικό τομέα, δημιούργησε ένα πληθυσμιακό πλεόνασμα, πρόθυμο να ενταχθεί σε σχέσεις εξαρτημένης εργασίας. Η εξωοικονομικά δημιουργημένη κοινωνική διαθεσιμότητα μισθωτής εργασίας αποτέλεσε αρχικά ένα από τα βασικά στηρίγματα της ομοφωνίας για τη δυνατότητα εκβιομηχάνισης της χώρας.¹¹

Η πίστη όμως όλων των δυνάμεων του πολιτικού φάσματος της Ελλάδας στην προοπτική της εκβιομηχάνισης ήταν μία μόνο όψη της κατάστασης της ελληνικής μεταπολεμικής οικονομίας. Ενώ δηλαδή η διαθεσιμότητα εργατικού δυναμικού αντικατοπτριζόταν στα ελληνικές έμπνευσης προγράμματα ως αποκλειστικά θετικός παράγοντας, την ίδια περίοδο οι ξένοι «παρατηρητές» δεν φαίνονταν εξίσου αισιόδοξοι. Οι Αμερικανοί ειδικότερα είχαν εγκαίρως επισημάνει τις ενδεχόμενες δυσκολίες του εγχειρήματος της ελληνικής εκβιομηχάνισης. Ήδη το 1947, η έκθεση της ελληνικής αποστολής του Food and Agriculture Organisation των Ηνωμένων Εθνών,¹² που συντάχθηκε από Αμερικανούς ειδικούς επί των αγροτικών θεμάτων, αν και αναγνώριζε τις δυνατότητες ανάπτυξης βιομηχανίας στην Ελλάδα, προσδιορίζοντάς την μάλιστα σε τομείς έντασης εργασίας, διατύπωνε εντούτοις σοβαρές αμφιβολίες για τα προβλήματα που θα μπορούσαν να προκύψουν μελλοντικά στον τομέα της απασχόλησης. Εκτιμώντας ότι ο σχεδιαζόμενος ελληνικός δευτερογενής τομέας θα είχε ούτως ή άλλως περιορισμένες δυνατότητες απορρόφησης εργατικού δυναμικού, πρότειναν ως διέξοδο από την ανεργία την ανάπτυξη του τομέα των υπηρεσιών

Authority», στο John O. Iatridis, Linda Wringley (επιμ.), *Greece at the Crossroads. The Civil War and its Legacy*, Pennsylvania State University Press, 1995, σ. 180-211.

10. Α. Ε. Laiou, «Population Movements in the Greek Countryside During the Civil War», στο Lars Baerentzen, John O. Iatrides, Ole L. Smith, *Studies in the History of the Greek Civil War, 1945-1949*, Κοπεγχάγη, Tusculanum Museum, 1987, σ. 85-94.

11. Για τη συμφωνία όλων των πολιτικών παρατάξεων στην ανάγκη εκβιομηχάνισης και το κοινωνικά διαθέσιμο εργατικό δυναμικό βλ. Χ. Χατζηιωσήφ, «Απόψεις γύρω από τη βιωσιμότητα της Ελλάδας και το ρόλο της βιομηχανίας», *Αφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο*, τ. 2, Ρέθυμνο 1986, σ. 354 και του ίδιου, «Η περίοδος της ανασυγκρότησης 1945-1953 ως στιγμή της σύγχρονης ελληνικής και ευρωπαϊκής ιστορίας», *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σ. 27.

12. Για τα προγράμματα βοήθειας στην Ελλάδα βλ. B. Sweet-Escott, *Greece: A Political and Economic Survey, 1939-1953*, Λονδίνο 1954.

και συνιστούσαν μια πολιτική ενθάρρυνσης της μετανάστευσης.¹³ Στο ίδιο κείμενο η δυνατότητα της ελληνικής εκβιομηχάνισης εντοπιζόταν στους κλάδους της μεταποίησης αγροτικών προϊόντων και της παραγωγής καταναλωτικών αγαθών και οικοδομικών υλικών. Οι κατευθύνσεις της αμερικανικής έκθεσης υιοθετήθηκαν σε γενικές γραμμές και από το πρώτο ελληνικό μεταπολεμικό πρόγραμμα του 1948,¹⁴ χωρίς όμως να αποδοθεί η αντίστοιχη βαρύτητα στα ζητήματα της απασχόλησης, δηλαδή χωρίς να δρομολογηθεί μια μακροπρόθεσμη πολιτική απορρόφησης του εργατικού δυναμικού. Παρά την ελληνική παθητικότητα, το θέμα της ενίσχυσης της ελληνικής εργατικής μετανάστευσης είχε συζητηθεί ευρύτατα από την αμερικανική τουλάχιστον πλευρά.¹⁵ Οι βασικές κατευθύνσεις που ευνοούσαν ή έστω αντιμετώπιζαν την ενδεχόμενη λύση της μετανάστευσης είχαν τεθεί επομένως από πολύ νωρίς. Γινόταν σαφές ότι αν η ελληνική ανάπτυξη υιοθετούσε τους προσανατολισμούς που φαινόταν ότι προέκρινε η ένταξή της στο σχέδιο Μάρσαλ και για τους οποίους η τρέχουσα διαθεσιμότητα κεφαλαίων δεν άφηνε μεγάλα περιθώρια επιλογών, το πρόβλημα της απασχόλησης θα ανέκυπτε οξύ ακόμη και στο βραχύ χρόνο.

Με την υιοθέτηση των πιο πάνω επιλογών της περιορισμένης εκβιομηχάνισης δεν ήταν απρόσμενο που τελικά δικαιώθηκαν οι απαισιόδοξες προβλέψεις για το μέλλον της ελληνικής ανάπτυξης. Οι ιδεολογικές αγκυλώσεις του ελληνικού κράτους στην εμφυλιοπολεμική περίοδο, η επενδυτική αδράνεια του ντόπιου κεφαλαίου¹⁶ και οι εγγενείς σε όλη τη δεκαετία του 1950 πληθωριστικές τάσεις της ελληνικής οικονομίας εξέθρεψαν την εξωτερική χρηματοδότηση ως μοναδική πηγή των αμφίβολων βιομηχανικών προοπτικών της χώρας. Το σχέ-

13. Stavros B. Thomadakis, «Stabilisation, Development and Government Economic Authority», ό.π., σ. 191. Εξάλλου, ο «Οργανισμός για την Οικονομική Συνεργασία και Ανάπτυξη» (OCDE), που επίσης στρεφόταν προς την απορρόφηση του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού των χωρών μελών του στον τριτογενή τομέα και τον τομέα των υπηρεσιών, στη δεκαετία του 1960 πλέον δίσταζε πολύ να αναγνωρίσει παρόμοιες δυνατότητες στην ελληνική οικονομία, παρόλο που από την άποψη της απελευθέρωσης εργατικών χεριών, χάρη στην αγροτική έξοδο, η Ελλάδα εντασσόταν στην ίδια κατηγορία με την Ιταλία και την Ιαπωνία, Maurice Langellé, *L'importance croissante du secteur des services dans les pays membres. Changement dans la structure de l'emploi*, Organisation de coopération et de développement économiques, Παρίσι 1966, σ. 14.

14. Βλ. Stavros B. Thomadakis, ό.π., σ. 196.

15. Βλ. στο ίδιο, σ. 201, την αναφορά στα σχέδια της αμερικανικής αποστολής του σχεδίου Μάρσαλ για την ενδυνάμωση του μεταναστευτικού ρεύματος.

16. Για την πιθανή εμπλοκή της εγχώριας αστικής τάξης στα δίκτυα της κατοχικής μαύρης αγοράς και πάντως στις μεταπολεμικές αγοραπωλησίες χρυσού και συναλλάγματος που ενέτειναν τις αδράνιες του ντόπιου κεφαλαίου, βλ. Stavros Thomadakis, «Black Markets, Inflation and Force in the Economy of Occupied Greece», στο John O. Iatrides (επιμ.), *Greece in the 1940s. A Nation in Crisis*, Hanover, University of New England Press, 1981, σ. 61-80.

διο Μάρσαλ με την κατ' επιλογή χρηματοδότηση του βιομηχανικού τομέα και τον κεντρικό αμερικανικό έλεγχο του εισαγωγικού εμπορίου της χώρας (το ύψος του οποίου αποκαταστάθηκε ήδη το 1950 στα προπολεμικά επίπεδα) ενέτεινε και παγίωσε το μονομερή προσανατολισμό της Ελλάδας προς το εξωτερικό.¹⁷ Στο εσωτερικό αυτών των δομών το ζήτημα της απασχόλησης παρέμεινε μετέωρο σε όλη τη δεκαετία του 1950. Η οικονομική εξάρτηση της χώρας θεμελιώθηκε πάνω στα εθνικά και πολιτικά της προβλήματα με τρόπο εμφανή και εκβιαστικό. Δεν πρόκειται μόνο για τις εμφυλιοπολεμικές συμβάσεις της ΔΕΗ¹⁸ και τη σύναψη των σχετικών με την ίδρυση της επιχείρησης δανείων, που κατέστησαν εξαρχής ελλειμματικό τον ενεργειακό τομέα, κεντρικό κλάδο εντούτοις της σχεδιαζόμενης εκβιομηχάνισης. Στη διάρκεια όλης της δεκαετίας, οι ΗΠΑ χρησιμοποιούσαν σταθερά την κυμαινόμενο ύψους και αμφίβολων αναπτυξιακών προθέσεων οικονομική βοήθεια για να εξασφαλίσουν τους στρατηγικούς τους στόχους στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου, απέναντι σε μια πολιτική εξουσία με εξασθενημένη, εξαιτίας των εσωτερικών πολιτικών εντάσεων, διαπραγματευτική ισχύ.

Παρά τις προσδοκίες των ελληνικών κυβερνήσεων για προνομιακή διμερή σύνδεση της χώρας με τον αμερικανικό παράγοντα,¹⁹ ήταν σαφές ότι η παροχή της αμερικανικής βοήθειας στην Ευρώπη απέβλεπε στην επαναφορά των προπολεμικών ενδοευρωπαϊκών ισορροπιών, μέσω της επιλεκτικής αποκατάστασης της λειτουργίας των ευρωπαϊκών εθνικών οικονομιών. Στα όρια του βασιικού αυτού προσανατολισμού ερμηνεύεται τόσο η αμερικανική έμφαση στην ανασυγκρότηση της δυτικογερμανικής οικονομίας, όσο και η απροθυμία των Αμερι-

17. Εννοείται ότι το παθητικό εμπορικό ισοζύγιο δεν ήταν απόρροια της εφαρμογής του σχεδίου Μάρσαλ, όπως φαίνεται να υποστηρίζει ο Δ. Μπενάς, *Η εισβολή του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα. Διερεύνηση της μεταπολεμικής περιόδου*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 1976, σ. 35-57, αν και οι γενικοί στόχοι του σχεδίου δεν μπορούν να αποσυνδεθούν από τη διόγκωση του ελλείμματος.

18. Ο Σοφοκλής Βενιζέλος ομολογούσε ως εξής το μέγεθος της εξάρτησης, αναφερόμενος στη σύμβαση με την αμερικανική εταιρεία «Εμπάσκο», που κυρώθηκε με τους Ν. 1468/1950 και 1633/51: «...Όντως η σύμβασις υπεγράφη επί Κυβερνήσεώς μου. Κατά τον Μάρτιον του 1947, ότε εψηφίσθη το Δόγμα Τρούμαν, η Κυβέρνησις ηναγκάσθη να αποδεχθή την νόταν της Αμερικανικής Κυβερνήσεως. Προκειμένου να ναυαγήση το έργον, ηναγκάσθημεν να υπογράψωμεν την συμφωνίαν με την Εμπάσκο», εφ. *Το Βήμα*, 12 Δεκεμβρίου 1953.

19. Είναι γνωστός ο χαρακτηρισμός της αμερικανικής βοήθειας από τον Ξ. Ζολώτα ως από μηχανής θεού. Άσχετα από την πίστη των κυβερνήσεων της δεξιάς στην έκφραση αυτή, η πολιτική που ακολούθησαν κατέληγε πάντοτε στην έξωθεν βοήθεια, βλ. Στέλλα Καραγιάννη - Αγγελική Νικολάου, «Βιομηχανική πολιτική στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες: χωρικές και κλαδικές διαστάσεις», *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο*, ό.π., σ. 95-102.

κανών να εξυπηρετήσουν τα αναπτυξιακά σχέδια των χωρών δεύτερης ευρωπαϊκής κατηγορίας, στις οποίες ανήκε η Ελλάδα. Αυτές έπρεπε να προσδεθούν στο ευρωπαϊκό άρμα, παύοντας να εξαρτώνται άμεσα από τις ΗΠΑ για στόχους πέραν των αμυντικών. Από το 1952 εξάλλου η στρατιωτικοποίηση της αμερικανικής βοήθειας κατοχυρώθηκε και θεσμικά με τη διάλυση της «Διοίκησης Οικονομικής Συνεργασίας» (Economic Cooperation Administration) που είχε διαχειρισθεί το σχέδιο Μάρσαλ και την ανάθεση της διαχείρισης της οικονομικής βοήθειας στην «Εταιρεία Αμοιβαίας Ασφάλειας» (Mutual Security Agency).

Το 1959, λίγο πριν από την υπογραφή της συμφωνίας της Ζυρίχης για το Κυπριακό, η αποστολή Μακ Γκη στην Αθήνα διέγραφε με σαφήνεια τις προϋποθέσεις της αμερικανικής βοήθειας και ταυτόχρονα συνιστούσε «διακριτικά» την ευρωπαϊκή χώρα στην οποία όφειλε να στηριχθεί η Ελλάδα για την υλοποίηση της οικονομικής της ανασυγκρότησης. «Με τεράστιον εθνικόν πρόβλημα εκκρεμές, η ελληνική Κυβέρνησις είναι δύσκολον να αντιμετωπίση δύο σημαντικά προβλήματα, ήτοι την καταπολέμησιν της ανεργίας και την υποαπασχόλησιν. Η μη ρύθμισις του Κυπριακού, έστω και ψυχολογικώς μόνον, επιδρά εις την διαμόρφωσιν της εξωτερικής βοήθειας και της δανειακής ενισχύσεως προς την Ελλάδα, ακόμη δε και εις την τουριστικήν κίνησιν της. Η Αμερική ήσυχσε πίεσιν διά να επιτευχθή η ελληνοτουρκική προσέγγισις εις το Κυπριακόν, η επιτυχία της οποίας θα επιτρέψη εις τας δύο χώρας και ιδίως εις την Ελλάδα να προχωρήση περαιτέρω εις την οικονομικήν ανασυγκρότησιν με αμερικανικήν ενίσχυσιν, εντός των περιθωρίων των διαγραφομένων από τας ανάγκας αλλά και την οικονομικήν εξάρτησιν και συνεργασίαν με άλλας ευρωπαϊκάς χώρας και ιδίως την Γερμανίαν».²⁰

Οι οικονομικές σχέσεις της Ελλάδας με τη Δυτική Γερμανία επικυρώθηκαν τελικά με τη συμφωνία «περί προαγωγής και αμοιβαίας προστασίας επενδυομένων κεφαλαίων» στις 27 Μαρτίου 1961, ενώ η υπογραφή της ελληνογερμανικής σύμβασης για τη μετάβαση των Ελλήνων εργατών στη Δ. Γερμανία είχε υπογραφεί ένα χρόνο νωρίτερα, στις 30 Μαρτίου του 1960. Είχε προηγηθεί εξάλλου το 1956 η ελληνογερμανική συμφωνία για πολιτιστικά θέματα, η οποία επέτρεψε την επαναλειτουργία των Γερμανικών Σχολών της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης που είχε διακοπεί στη διάρκεια της Κατοχής. Με την επενδυτική συμφωνία η Δ. Γερμανία ανέλαβε το μερίδιο που της αναλογούσε στο δυτικοευρωπαϊκό καταμερισμό εργασίας, εξάγοντας τα κεφαλαιουχικά της αγαθά.

Όσο για την ελληνική οικονομία, είχε υποκύψει και τυπικά πλέον στο αίτημα των δυτικοευρωπαϊκών οικονομιών για άμεση εξεύρεση φτηνού εργατικού δυναμικού. Εγκατέλειπε επομένως το «συγκριτικό πλεονέκτημα» που προσέ-

20. εφ. *Το Βήμα*, 8 Φεβρουαρίου 1959.

φερε η διαθεσιμότητα εργατικής δύναμης στην ελληνική εκβιομηχάνιση και παραμέριζε τελικά την προοπτική βιομηχανικής ανάπτυξης, εν αναμονή της επιστροφής των μεταναστών με τη «λεοντή» του ειδικευμένου εργατικού δυναμικού.

Οι κυβερνητικές επιλογές της δεκαετίας του 1950 δεν κατάφεραν να διαμορφώσουν μια μακροπρόθεσμη βιομηχανική πολιτική, παρά τους διακηρυγμένους στόχους τους και παρόλη τη δεδομένη πολιτική σύμπνοια στο ζήτημα της ελληνικής εκβιομηχάνισης. Υπήρξαν ένα μίγμα των διαφόρων απόψεων για τη βιωσιμότητα της βιομηχανίας, με σαφή προτίμηση στην προσέλκυση ξένου κεφαλαίου και χωρίς κανενός είδους σχεδιασμό που θα εξασφάλιζε την αποτελεσματική εφαρμογή των σχετικών μέτρων. Οι δυσοίωνες προοπτικές της ελληνικής εκβιομηχάνισης οδηγούσαν σχεδόν νομοτελειακά στην ανάγκη υιοθέτησης μιας πολιτικής ενίσχυσης της εξωτερικής μετανάστευσης. Ωστόσο την ίδια εποχή διαμορφώθηκε ένας ευρύς αντιπολιτευτικός πόλος, που, εκ των υστέρων και χάριν οικονομίας, θα ονομάσουμε εδώ κεντροαριστερά. Ο οικονομικός λόγος αυτού του χώρου ανέδειξε την απασχόληση ως κυρίαρχο πρόβλημα, επικεντρώνοντας την κριτική του στο ζήτημα της χρηματοδότησης και του οικονομικού σχεδιασμού της επαγγελλόμενης εκβιομηχάνισης.

Οι θέσεις της Κεντροαριστεράς και τα οικονομικά προγράμματα της Ελληνικής Εταιρείας Προγραμματισμού

Στις 18 Μαΐου 1962 ο βουλευτής της Ένωσης Κέντρου Γ. Μαύρος δήλωνε στη Βουλή: «Σήμερα δεν είναι η Ελλάς του “κάποτε”, είναι η Ελλάς του 1962. Μεταξύ δε του 1950 και του 1960 δεν παρήλθεν απλώς δεκαετία αλλά αιώνες. Το πρόβλημα της απασχολήσεως δεν λύεται δια της μεταναστεύσεως, αλλά δια της καταλλήλου οικονομικής πολιτικής. Όλοι αι χώροι της Ευρώπης κινούνται εις επάνοδον πλήρους απασχολήσεως και υπεραπασχολήσεως...». Πρόκειται για τους ορίζοντες της κριτικής που άσκησε η Ένωση Κέντρου στην ελληνογερμανική συμφωνία περί μεταναστεύσεως. Αξίζει όμως να υπογραμμιστεί η αισιόδοξη αντίληψη του «ελληνικού» χρόνου που διατρέχει το απόσπασμα, ενός χρόνου που συγκρίνεται με τον ευρωπαϊκό «επί ίσοις όροις». Πιθανόν η διαπίστωση που ακολουθεί φέρει τη σφραγίδα της ανάγνωσης εκ των υστέρων, πάντως θεωρώ ότι οι θέσεις της κεντροαριστεράς, όπως εκφράστηκαν στο οικονομικό πεδίο, εμφάνιζαν πολλά στοιχεία μιας υπέρ το δέον αισιοδοξίας. Ως κεντροαριστερά προσδιορίζω το χώρο που ανέλαβε να εκφράσει τις μετεμφυλιακές εναλλακτικές λύσεις για την ελληνική οικονομία μέσα στις συνθήκες του ψυχρού πολέμου, τη στιγμή που η ΕΔΑ ως πολιτικό κόμμα επικέντρωνε περισσότερο την προσοχή της στα τρέχοντα ζητήματα της πολιτικής ζωής και τις βραχυπρόθεσμες εργατικές διεκδικήσεις.

Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1950, από τις στήλες του περιο-

δικού *Νέα Οικονομία*²¹ και με κεντρική προσωπικότητα τον εκδότη του περιοδικού Α. Αγγελόπουλο, εκδηλώθηκε η προσπάθεια στήριξης ενός νέου προγράμματος εκσυγχρονισμού της ελληνικής οικονομίας. Ο Α. Αγγελόπουλος ήταν πριν από τον πόλεμο καθηγητής Οικονομικών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, αργότερα μέλος της ΠΕΕΑ και μεταξύ εκείνων που απολύθηκαν από το Πανεπιστήμιο το χειμώνα του 1945. Παρόλο που δεν ήταν κομμουνιστής, συμμετείχε στο ΕΑΜ και παρέμεινε και αργότερα στον ευρύτερο χώρο της αριστεράς· οι θέσεις που υποστήριζε σε σχέση με τις δυνατότητες εξέλιξης της ελληνικής οικονομίας ήταν κάποτε τολμηρότερες από εκείνες των επισήμων οργάνων του ΚΚΕ.²²

Οι οικονομικές προτάσεις του νέου περιοδικού αξιοποιούσαν εκλεκτικά τα παραδείγματα των ευρωπαϊκών οικονομιών, που, εκείνη την εποχή, κινούνταν προγραμματικά προς μια κεντρική πολιτική απορρόφησης του εργατικού δυναμικού. Το μοντέλο οικονομικής πολιτικής που υιοθετήθηκε για τα ελληνικά μεγέθη προβαλλόταν ως ένα μικτό οικονομικό σύστημα, που θα είχε την ευχέρεια να υιοθετεί στοιχεία από τα προγράμματα διαχείρισης των σοσιαλιστικών οικονομιών και πάντως να μην αποκλείει τις οικονομικές επαφές με τις χώρες του σοσιαλιστικού στρατοπέδου. Οι επαφές αυτές κινούνταν από την τόνωση των εμπορικών συναλλαγών με τις ανατολικές χώρες μέχρι την εισαγωγή κεφαλαιουχικών αγαθών από αυτές.²³ Η πρόταση της κεντροαριστεράς υιοθετούσε εξάλλου αρκετά στοιχεία του προγράμματος του Δημήτρη Μπάτση,²⁴ όπως ο κεντρικός σχεδιασμός της οικονομικής ανάπτυξης, ο κρατικός έλεγχος των δανείων και των επενδύσεων, η εθνικοποίηση των επιχειρήσεων, η επενδυτική δυναμική της βιομηχανικής οικονομίας, χωρίς ωστόσο να επεκτείνεται, καταρχήν τουλάχιστον, στο κοινωνικό πλαίσιο που θα εξασφάλιζε την πραγματοποίηση ανάλογων οικονομικών πρωτοβουλιών. Η σύμπτωση απόψεων της κομμουνιστικής και της μη κομμουνιστικής αριστεράς δεν πρέπει να ερμηνευτεί ως μία ελληνική ιδιομορφία. Παρόλο που ο συγχρωτισμός των δύο αυτών

21. Η *Νέα Οικονομία* άρχισε να εκδίδεται το 1946 από τον 'Αγγελο Θ. Αγγελόπουλο και φιλοξενούσε στις στήλες της επιστήμονες και πολιτικούς από τον ευρύτερο χώρο της αριστεράς, χωρίς να αποκλείει τους κομμουνιστές συνεργάτες, όπως ήταν ο Σεραφείμ Μάξιμος. Ειδικότερα για το έντυπο και την πορεία του βλ. Σ. Ιωαννίδη - Γ. Καλογήρου - Α. Λυμπεράκη, «Το αίτημα της ανάπτυξης μέσα από το περιοδικό "Νέα Οικονομία" 1946-1967», *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο*, ό.π., σ. 335-359.

22. Βλ. Θ. Α. Σφήκας, *Οι 'Αγγλοι Εργατικοί και ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Ελλάδα*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1997, σ. 44.

23. Στη συζήτηση που έγινε το 1959 στην εφημερίδα *Το Βήμα* για το ελλειμματικό εμπορικό ισοζύγιο ανάμεσα στον υπουργό Εμπορίου Δερτιλή και τον οικονομολόγο Αγγελόπουλο, ο τελευταίος πρότεινε την εισαγωγή κεφαλαιουχικών αγαθών από τις χώρες της ανατολικής Ευρώπης για την εκτέλεση παραγωγικών έργων ανάπτυξης στην Ελλάδα.

24. Δημήτρης Μπάτσης, *Η βαρεία βιομηχανία στην Ελλάδα*, Αθήνα 1947 (γ' έκδ., Κέδρος 1977), σ. 496-502. Οι θέσεις του Μπάτση για την οικονομία υιοθετήθηκαν από το Νίκο Ζαχαριάδη στο 7ο Συνέδριο του ΚΚΕ, την άνοιξη του 1945.

προοδευτικών χώρων στο πλαίσιο του αντιστασιακού αγώνα και του ΕΑΜ ενίσχυσε πιθανόν την προσέγγιση, αν αντιπαραβάλλουμε το συγκεκριμένο φαινόμενο με τις μεταπολεμικές εξελίξεις σε άλλες καπιταλιστικές χώρες, θα διαπιστώσουμε ότι τελικά στην ελληνική περίπτωση υπήρξε μάλλον ένα έλλειμμα παρά ένα περίσσειμα ανταλλαγών και δανείων μεταξύ των οικονομικών προτάσεων που προωθούσαν οι διάφοροι ιδεολογικοί χώροι. Στην Ελλάδα απέμεναν μόνο οι φιλικές ούτως ή άλλως προς την κοινωνική μεταρρύθμιση προτάσεις του Α. Αγγελόπουλου και της *Νέας Οικονομίας* για να εκφράζουν την ευρύτερη προσέγγιση μεταξύ οικονομικού φιλελευθερισμού και σοσιαλδημοκρατίας που σημειώθηκε στην Αμερική μετά τη Μεγάλη Ύφεση και γενικεύτηκε στον καπιταλιστικό κόσμο κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Είτε επρόκειτο για το αμερικανικό New Deal, είτε για τη μεταπολεμική αγγλική κυβέρνηση του Εργατικού κόμματος, είτε για την υιοθέτηση ενός σοβιετικής έμπνευσης οικονομικού προγραμματισμού από κάθε άλλο παρά σοσιαλιστικές κυβερνήσεις χωρών όπως η Γαλλία και η Ισπανία, οι μεταβολές αυτές δεν μπορούσαν να συγκριθούν ως κλίμακα μεγέθους με την ύπαρξη ενός μικρού κύκλου διανοομένων που προσπαθούσε να εκφράσει και στην Ελλάδα το ρεύμα της καπιταλιστικής μεταρρύθμισης. Και από την άλλη μεριά, η συγκρότηση και η δράση αυτού του χώρου στην ελληνική πραγματικότητα χρειάζεται να ερμηνευθούν σ' αυτό το διεθνές πλαίσιο.

Η όλη προσπάθεια της *Νέας Οικονομίας* ακολουθούσε το μοντέλο του ενδεικτικού προγραμματισμού της οικονομίας και έθετε στο κέντρο των επιδιώξεών της τη μείωση του ελλείμματος του ισοζυγίου πληρωμών και συγκεκριμένα του εμπορικού ισοζυγίου, με παράλληλη μείωση του κόστους παραγωγής και αύξηση του εθνικού εισοδήματος. Οι απαιτήσεις του προγράμματος ορίζονταν από την εξασφάλιση μιας πολιτικά αποδεκτής κοινωνικής κατανομής του εθνικού προϊόντος και μιας σχετικά απρόσκοπτης ροής του, με τον περιορισμό της έμμεσης φορολογίας. Οι απόψεις αυτές, αν και προωθούσαν τη σταθερότητα των οικονομικών δεικτών στο βραχύ χρόνο, δεν εγκατέλειπαν την ανάγκη μακροπρόθεσμου σχεδιασμού μιας βιομηχανικής πολιτικής. Τοποθετούσαν αντίθετα τις προοπτικές της ελληνικής οικονομικής ανάπτυξης στη δημιουργία βαριάς βιομηχανίας και όχι στην προώθηση μικρών ανταγωνιστικών επιχειρήσεων καταναλωτικών ειδών.

Αξίζει ωστόσο να σημειώσουμε ότι ο Α. Αγγελόπουλος, παρά τις βιομηχανικές φιλοδοξίες του προγράμματός του και παρόλη την προσωπική του επιμονή στην ανάγκη ίδρυσης από την κρατική πρωτοβουλία νέων παραγωγικών βιομηχανιών, είχε προτιμήσει να μη συγκρουστεί άμεσα με τα πορίσματα της Έκθεσης Βαρβαρέσου, όπως συνέβη με άλλους οικονομολόγους.²⁵ Οι αντιδρά-

25. Η Έκθεση Βαρβαρέσου θεωρήθηκε από οικονομολόγους όπως ο Ξενοφών Ζολώ-

σεις που προκάλεσε η Έκθεση επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος του Κυριάκου Βαρβαρέσου είχαν, μέχρι τότε, βασιστεί στο πλαίσιο εντός του οποίου το πρόγραμμά του τοποθετούσε το βιομηχανικό μέλλον της Ελλάδας. Ο Βαρβαρέσος αμφισβητούσε τις δυνατότητες της οικονομίας για ευρείας κλίμακας εκβιομηχάνιση και επέμενε στην ανάγκη εγχώριας υποστήριξης των όποιων παραγωγικών πρωτοβουλιών. Στην κοινή συνειδητοποίηση αυτής της ανάγκης βασιζόταν η θετική στάση του Α. Αγγελόπουλου απέναντι στα πορίσματα της Έκθεσης. «Η ταχεία και μεγάλης κλίμακας οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδος έχει πλέον γίνει, νομίζομεν, κοινή συνείδησις και ουδείς δισταγμός επιτρέπεται διά την υιοθέτησιν και εκτέλεσιν ενός τοιούτου οικονομικού προγράμματος. Ούτε και η Έκθεσις Βαρβαρέσου είναι αντίθετος προς την ιδέαν της οικονομικής αναπτύξεως. Είναι αληθές ότι εις την εν λόγω έκθεσιν συναντώνται μερικά παρατηρήσεις, που θα ηδύναντο να οδηγήσουν εις διαφορετικά συμπεράσματα, το όλον όμως πνεύμα της εκθέσεως είναι υπέρ της ευρείας οικονομικής αναπτύξεως, αι επιφυλάξεις δε που διατυπώνει ο Καθηγητής κ. Βαρβαρέσος, αναφέρονται εις τους φόβους του μήπως η ίδρυσις των νέων βιομηχανιών θα επεβάρυνεν υπερμέτρως την κατανάλωσιν και μήπως αι μεγάλοι ιδιωτικοί επιχειρήσεις δεν θα εδέχοντο τον κρατικόν έλεγχον».²⁶ Από την άλλη μεριά, ωστόσο, η διαλλακτικότητα του Α. Αγγελόπουλου απέναντι στους συγκρατημένους αναπτυξιακούς ρυθμούς υπογράμμιζε εν τέλει την πολιτική αδυναμία του δικού του σχεδιασμού να βρει άλλες λύσεις χρηματοδότησης της εκβιομηχάνισης, πέραν της αμερικανικής βοήθειας. Ο Αγγελόπουλος υπήρξε ελαστικός με τις πραγματιστικές επιταγές του προγράμματος Βαρβαρέσου, ως προόμιο μιας ομολογίας αστοχίας και των δικών του προτάσεων εκβιομηχάνισης.

Στα όρια των κεντροαριστερών προσεγγίσεων το πρόβλημα της απασχόλησης βρισκόταν στο κέντρο του ενδιαφέροντος, στον πυρήνα της θεωρίας για τη συγκρότηση ενός κοινωνικού κράτους. Το όλο ζήτημα όμως περιορίστηκε σε εκτιμήσεις για το φαινόμενο της συνεχούς μείωσης των απασχολουμένων στη γεωργία. Συγχρόνως η μείωση αυτή αντιμετωπίστηκε μονοδιάστατα ως ένας από τους βασικούς κανόνες του κυκλώματος της απασχόλησης στο πλαίσιο μιας κοινωνίας υπό ανάπτυξη. Ο Α. Αγγελόπουλος εξηγούσε: «...Υπάρχει συνεπώς μια συμπλήρωση και μια ολοκλήρωση του κυκλώματος απασχολήσεως που στηρίζεται σε δύο κανόνες. Πρώτος κανόνας: Διαρκής μείωση των απασχολουμένων στη γεωργία. Δεύτερος κανόνας: Διαρκής αύξηση των απασχολουμένων στη βιομηχανία και στους κλάδους υπηρεσιών. Αυτό είναι το κύριο

τας ως αίτημα οπισθοχώρησης των αναπτυξιακών κατευθύνσεων της ελληνικής οικονομίας, βλ. Στέλλα Καραγιάννη - Αγγελική Νικολάου, *ό.π.*, σ. 99-101.

26. Α. Αγγελόπουλος, *Νέα Οικονομία*, φ. 75, Μάρτιος 1953.

χαρακτηριστικό κάθε κοινωνίας που προχωρεί, που προοδεύει και προκόπτει». ²⁷ Επομένως η ανεργία και η υποαπασχόληση δεν αποτιμήθηκαν ως αρνητικές εξελίξεις που έπρεπε να ανακοπούν με κρατικές παρεμβάσεις. Εξάλλου στην επαγωγή του Α. Αγγελόπουλου υπήρχαν χάσματα, πιθανόν όχι λογικά, αλλά πάντως πολιτικών ιεραρχήσεων του αναπτυξιακού του προγράμματος: το κύκλωμα της απασχόλησης δε θα μπορούσε να λειτουργήσει αρμονικά παρά μόνο σε μια κοινωνία με στόχο την ανάπτυξη· η διαπίστωση των κανόνων όμως δεν αρκούσε για να τεθεί σε λειτουργία το κύκλωμα, χρειαζόταν πρώτα να εξασφαλιστούν οι όροι που θα έκαναν την ελληνική κοινωνία «να προχωρεί, να προοδεύει και να προκόπτει». Και φαίνεται ότι οι προτάσεις Αγγελόπουλου κινήθηκαν ιδιαιτέρως διστακτικά προς αυτή την τελευταία κατεύθυνση.

Η ελληνική οικονομική ανάπτυξη γινόταν πάντως νοητή μόνο με τους όρους της επερχόμενης εκβιομηχάνισης. Αυτή, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς, την αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος και τη σταδιακή έξοδο από το προηγούμενο πλαίσιο της αγροτικής αυτοκατανάλωσης θα δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για την αυτόνομη οικονομική παρουσία της Ελλάδας. Αναζητήθηκαν λοιπόν λύσεις, έτσι ώστε η μείωση των απασχολουμένων στο γεωργικό τομέα (μείωση που, παρά την κεντρική σημασία που της αποδόθηκε στο πλαίσιο της ελληνικής εκβιομηχάνισης, δεν πήρε τις διαστάσεις αγροτικής εξόδου κατά τη δεκαετία 1952-1962) να συνδυαστεί με την αύξηση των απασχολουμένων στη βιομηχανία για να αποφευχθεί η διαρροή του αγροτικού πληθυσμού προς το εξωτερικό. Η μετανάστευση επομένως δεν αντιμετωπίστηκε καταρχήν ως ενδεχόμενο, ούτε καν ως «εναλλακτική λύση» στην προλεταριοποίηση του αγροτικού πληθυσμού. Στην κεντροαριστερή σύλληψη η μετανάστευση προβαλλόταν μόνο ως ένα αρνητικό οικονομικό μέγεθος, που θα στερούσε από την προσδοκώμενη ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής πολύτιμο εργατικό δυναμικό. Οι υποστηρικτές της συγκεκριμένης οικονομικής πρότασης συνιστούσαν τη σταδιακή εξασθένιση του αγροτικού τομέα· χρησιμοποιούσαν παραδείγματα από τις εμπειρίες της Γαλλίας, της Ιταλίας ή της Ελβετίας για να υποδείξουν ότι το μέλλον της ελληνικής οικονομίας δε βρισκόταν στην εντατικοποίηση της γεωργικής παραγωγής ή στην ορθολογική διάρθρωση των καλλιεργειών με παράλληλη οργάνωση του συστήματος διάθεσης των αγροτικών προϊόντων. Το ενδεχόμενο αυτό απορρίφθηκε στο μέτρο που θα προκαλούσε τη συγκράτηση του αγροτικού πληθυσμού στην ύπαιθρο και θα προέβαλλε την Ελλάδα ως αγροτική χώρα στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού καταμερισμού εργασίας.

Η υστέρηση του αγροτικού τομέα θεωρήθηκε λοιπόν από τα κεντροαριστερά προγράμματα αποτέλεσμα της έναρξης της διαδικασίας εκβιομηχά-

27. εφ. *Το Βήμα*, 16 Ιανουαρίου 1959.

νισης της χώρας ή στη χειρότερη περίπτωση ως ευόλινη πρωθύστερη εξέλιξη, που θα έπρεπε να συντηρηθεί και να διευρυνθεί, προκειμένου να επιτευχθεί η επιζητούμενη πρόοδος στο δευτερογενή τομέα. Πρόκειται για την οικονομική εκείνη αντίληψη που θεωρεί την προσφορά εργατικών χεριών ως ένα από τους βασικούς όρους ανάπτυξης της μεταποιητικής δραστηριότητας, ενώ ταυτόχρονα αντιμετωπίζει το πρόβλημα της μειωμένης εθνικής επενδυτικής δραστηριότητας, μεταθέτοντας την ευθύνη για την τόνωσή της στο κράτος, μέσω πιστωτικών —και όχι απλώς φορολογικών— κινήτρων. Το κράτος θα γινόταν ο κύριος φορέας της εκβιομηχάνισης και θα αναλάμβανε την πρωτοβουλία ίδρυσης των βασικών εκείνων βιομηχανιών, για τις οποίες οι ιδιωτικοί φορείς δε διέθεταν τα αναγκαία κεφάλαια ή την απαραίτητη προθυμία επένδυσης. Πιθανόν στο πλαίσιο μιας διαρκώς ογκούμενης αντιπολιτευτικής διάθεσης προς τις κυβερνήσεις της ΕΡΕ οι προτάσεις του Α. Αγγελόπουλου και της *Νέας Οικονομίας* στο τέλος της δεκαετίας του 1950 εγκατέλειψαν κάθε καταρχήν επιφύλαξη για τις δυνατότητες χρηματοδότησης της βιομηχανίας και προέβλεπαν το κράτος όχι μόνο ως οργανωτή των επενδυτικών πρωτοβουλιών, αλλά και ως άμεσο χρηματοδότη τους, μέσω της επένδυσης των τραπεζικών διαθεσίμων. Σημειωνόταν λοιπόν στις Γενικές Κατευθύνσεις του πρώτου Δεκαετούς Οικονομικού Προγράμματος της Ελλάδος (1961-1970) της «Ελληνικής Εταιρείας Προγραμματισμού»: «Η χρηματοδότηση των απαιτούμενων ακαθαρίστων επενδύσεων της δεκαετίας 1961-1970, οι οποίες θα ανέλθουν, ως υπολογίζεται εις την προηγούμενη παράγραφον, εις 9.000 εκατ. δολάρια, ήτοι εις 270 δισεκατομμύρια σημερινών δραχμών, θα καλυφθή κατά το μεγαλύτερον μέρος εκ των εγχωρίων πηγών και κατά ένα περιορισμένον σχετικώς ποσοστόν εκ κεφαλαίων προερχομένων εκ του εξωτερικού».²⁸ Το κράτος επίσης θα έπρεπε να αξιοποιήσει και το ξένο κεφάλαιο, περιορίζοντάς το συγχρόνως σε ένα ρόλο αυστηρά συμπληρωματικό στο πλαίσιο της ελληνικής εθνικής ανάπτυξης. Παρά την ύπαρξη συγκεκριμένων οικονομικών προτάσεων ωστόσο, τα κοινωνικά και κυρίως τα πολιτικά στηρίγματα αυτών των επιδιώξεων δεν προσδιορίζονταν σε καμία περίπτωση με ακρίβεια.

Η φιλολογία του «από μηχανής θεού» και η μικρή διαθεσιμότητα ντόπιων κεφαλαίων διαμόρφωσαν εν τέλει στο χώρο του κέντρου και της μη κομμουνιστικής αριστεράς μια σχετική διαλλακτικότητα ως προς τη χρηματοδότηση της βιομηχανίας με αμερικανικά κεφάλαια.²⁹ Στη λύση αυτή συνέτεινε πιθανόν και η ανεκτικότητα των Αμερικανών απέναντι στην προοπτική κεντρώων πολιτικών λύσεων, που, κατά καιρούς, ευνόησαν, ελπίζοντας ότι θα εξασφάλιζαν κοι-

28. *Νέα Οικονομία*, φ. 149, Μάιος 1959, σ. 313.

29. Η εξαίρεση που αποτέλεσε σ' αυτόν τον κανόνα η κομμουνιστική αριστερά στοιχειοθετείται συνήθως στο έργο του Δ. Μπάτση *Η βαρεία βιομηχανία στην Ελλάδα* (βλ. Χ.

νωνική συναίνεση και συνεπώς πολιτική σταθερότητα στο εσωτερικό της χώρας. Αυτό δε σήμαινε ότι οι δυνάμεις της κεντροαριστεράς έθεταν ως στόχο τη χρηματοδότηση της εκβιομηχάνισης από το εξωτερικό. Οι οικονομικές προτάσεις του Α. Αγγελόπουλου ειδικότερα διακρίθηκαν για την εμμονή τους στο πεδίο αξιοποίησης των εσωτερικών πόρων ή πιο σωστά των δυνατοτήτων παραγωγικής επένδυσης των κρατικών πόρων. Πώς θα συγκροτούνταν όμως αυτοί οι κρατικοί πόροι; Η ασάφεια της πολιτικής κατάστασης και η αδυναμία κοινωνικής στήριξης των οικονομικών προτάσεων του Α. Αγγελόπουλου συνηγορούσαν τελικά στην αποδοχή της εξωτερικής χρηματοδότησης της ελληνικής ανάπτυξης. Παρόλο που οι απόψεις του πολιτικού χώρου που ονομάσαμε κεντροαριστερά δε συγκρότησαν μια συνολική πρόταση και σταχυολογούνται από ένα ευρύ φάσμα πολιτικών απόψεων και επιστημονικών άρθρων, πρέπει να επισημάνουμε ότι η κριτική της αμερικανικής βοήθειας στρεφόταν κυρίως ενάντια στην κακή διαχείρισή της από τις ελληνικές κυβερνήσεις και πάντως όχι στο καταρχήν πλαίσιο παροχής της. Θα ήταν λοιπόν μάλλον παρακινδυνευμένο να μιλήσουμε για προγραμματική απόρριψη της έξωθεν βοήθειας σε κείμενα όπως αυτό που ακολουθεί: «Το οικονομικόν πρόβλημα της Ελλάδος εξακολουθεί να παραμένει άλυτον και οξύ, παρά την τεραστίαν Αμερικανικήν Βοήθειαν, που χορηγείται από του 1947 και που προσεγγίζει ήδη τα δύομισι δισεκατομμύρια δολάρια. Εν όψει αυτής της καταστάσεως, κάθε άνθρωπος διερωτάται, ευλόγως τι συνέβη και τι συμβαίνει, ώστε παρά την τεραστίαν αυτήν Βοήθειαν, η μεν οικονομική και νομισματική σταθερότης της χώρας να εξακολουθή να είναι επισφαλής, το όλον δε πρόβλημα της οικονομικής αναπτύξεως να μην έχη αντιμετωπισθή ούτε εις το πρώτον του στάδιον...».³⁰ Η αμερικανική βοήθεια αντιμετωπίζεται εδώ δίκην κρατικών πόρων: σ' αυτά τα συμφραζόμενα νομιμοποιήθηκε η αποδοχή της και αναζητήθηκε η δυνατότητα αξιοποίησής της.

Ταυτόχρονα, εντός των ίδιων ορίων (περισσότερο ή λιγότερο ελαστικών κατά περίπτωση) αποδοχής της αμερικανικής βοήθειας, οι οικονομικές προτάσεις της κεντροαριστεράς ανέπτυξαν μια ανησυχητική επιφυλακτικότητα προς τη Δυτική Ευρώπη και κυρίως προς τη Γερμανία. Η κριτική της πολιτικής διείσδυσης που ακολουθούσε η Δυτική Γερμανία στην Ελλάδα ήταν συνεχής, όχι μόνο από την κομμουνιστική αριστερά και την ΕΔΑ αλλά και από την ομάδα Αγγελόπουλου. Κατά τη διάρκεια των ελληνογερμανικών συνομιλιών για την υπογραφή της συνθήκης αμοιβαίας εγκατάστασης η ομάδα αυτή διατύπω-

Χατζηιωσήφ, «Απόψεις γύρω από τη βιωσιμότητα της Ελλάδας...», ό.π., σ. 353-368 και S. B. Thomadakis, «Stabilization, Development and Government...», ό.π., σ. 193) και εδράζεται στη θεωρία του Μπάτση για την «εσωτερική συσσώρευση».

30. Α. Αγγελόπουλος, «Απόψεις περί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος», *Το Βήμα*, 1 Μαρτίου 1953.

σε δυσοίωνες προβλέψεις για τις προθέσεις της γερμανικής πλευράς, που δεν αρκείτο στο νόμο 2687/53 περί προστασίας ξένων κεφαλαίων στην Ελλάδα.³¹ Χαρακτηριστικό της αμφίσημης τοποθέτησης του Κέντρου απέναντι στο ξένο κεφάλαιο ήταν και το άρθρο του Ι. Ζίγδη για την εξέλιξη της ελληνικής βιομηχανίας, όπου διατυπωνόταν η άποψη πως τα ευρωπαϊκά κράτη εμπόδισαν τη βιομηχανική ανάπτυξη της Ελλάδας, επηρεάζοντας εις βάρος της τις θέσεις του αμερικανικού συμβουλίου που ήταν υπεύθυνο για τις χρηματοδοτήσεις του σχεδίου Μάρσαλ: «Η βιομηχανική ανάπτυξις της Ελλάδος θεωρήθη μέχρι σήμερον από πολλά των Ευρωπαϊκών κρατών ως φιλοδοξία αντικείμενη προς τα γενικώτερα αυτών συμφέροντα... Η άποψις αυτή... εχρωμάτισεν επίσης, κατά καιρούς την στάσιν της Αμερικανικής οικονομικής Αποστολής έναντι των προγραμμάτων ανασυγκροτήσεως των εκάστοτε Ελληνικών Κυβερνήσεων. Συνετέλεσε δε ούτω εις την απόρριψιν του αιτήματος της ιδρύσεως συγκεκριμένων βιομηχανιών, πράγμα το οποίο εματαίωσε εν τη ουσία την υπό του εν Παρισίοις Συμβουλίου Οικονομικής Συνεργασίας κατ' αρχήν γενομένην αποδεκτὴν λύσιν της εκβιομηχανίσεως, προς επίτευξιν της οικονομικής χειραφετήσεως της χώρας».³² Η κεντροαριστερά αισθανόταν ότι το όραμά της απειλείτο από τις υποδείξεις οικονομικού φιλελευθερισμού του αντικαγκελάριου της Δ. Γερμανίας Έρχαρτ: «Αλλ' όταν οι ιδιώτες επιχειρηματίες δεν μπορούν να συγκινηθούν και παρά τα επαρκή προγράμματα και τα παρεχόμενα αφειδώς προνόμια και κίνητρα, δεν δέχονται να αναλάβουν την εκβιομηχάνιση της χώρας, τότε τί πρέπει να γίνη; Να υποκαταστήσει η κρατική την απρόθυμη ιδιωτική πρωτοβουλία και να αναλάβη το ίδιο το κράτος την εκβιομηχάνιση ή να προσκληθῇ και να αναλάβει την υπόθεση το ξένο κεφάλαιο, όπως μας συνιστά ο κ. Έρχαρτ».³³

Επιφυλακτικότητα εκδηλώθηκε τέλος και για την επικείμενη σύνδεση της Ελλάδας με την Κοινή Αγορά.³⁴ Οι αντιρρήσεις αφορούσαν στον κίνδυνο να διευρυνθῇ το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου με τη σταδιακή απελευθέρωση των εισαγωγών στο πλαίσιο της πραγματοποίησης της Τελωνειακής Ένωσης και την άρση της προστασίας των βιομηχανικών και γεωργικών προϊόντων της χώρας στα όρια της Κοινότητας. Φοβόντουσαν τότε ότι οι εξελίξεις εκείνες θα αφαιρούσαν προοπτικά από την ελληνική οικονομική εξουσία την ευχέρεια ανεξάρτητης κρατικής δράσης στο δευτερογενή τομέα. Η άποψη ότι «Η Ελλάς απειλείται οικονομικώς και εθνικώς από την ταχείαν πρόοδον των άλλων χω-

31. Βλ. άρθρο της σύνταξης με τίτλο: «Οι Γερμανοί ξανάρχονται», *Νέα Οικονομία*, φ. 159, Απρίλιος 1960.

32. *Νέα Οικονομία*, φ. 82, Οκτώβριος 1953.

33. *Νέα Οικονομία*, φ. 153, Σεπτέμβριος 1959.

34. *Νέα Οικονομία*, φ. 155, Νοέμβριος 1959, σ. 721-725, άρθρο του Α. Αγγελόπουλου με τίτλο: «Διατί δεν συμφέρει προς το παρόν η σύνδεσις με την Κοινήν Αγοράν».

ρών»³⁵ ήταν σταθερή επωδός αυτής της στάσης. Η προτεινόμενη από την κεντροαριστερά λύση συμπυκνωνόταν στην ανάγκη ανάληψης κρατικών πρωτοβουλιών στον τομέα των παραγωγικών επενδύσεων· ήταν η σταθερότερα διατυπωμένη άποψη στο χώρο της κεντροαριστεράς σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο.

Ο σχεδιασμός της οικονομικής πολιτικής και η κατάρτιση μακροχρόνιου σχεδίου για τη χρησιμοποίηση του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού της χώρας (το οποίο υπολογιζόταν μαζί με τον υποαπασχολούμενο πληθυσμό σε 1.000.000) προτάθηκε ως λύση στα αδιέξοδα της απασχόλησης, που οδηγούσαν μεταξύ άλλων στην απώλεια εργατικού δυναμικού μέσω της μετανάστευσης. Για την υλοποίηση αυτών των στόχων η «Ελληνική Εταιρεία Προγραμματισμού» (της οποίας πρόεδρος ήταν ο εκδότης της *Νέας Οικονομίας* Α. Αγγελόπουλος) κατάρτισε δύο πενταετή προγράμματα,³⁶ όπου η απασχόληση επέιχε θέση κατευθυντήριας γραμμής των συνολικών προτάσεων. Τα προγράμματα πρόέβλεπαν τη δημιουργία 400.000 νέων μόνιμων θέσεων εργασίας μέσα στην πρώτη πενταετία και άλλων 600.000 για τη δεύτερη πενταετία, χωρίς να προκύπτει διόγκωση του τριτογενούς τομέα και με σταθερή και συνεχή μείωση της συμμετοχής της γεωργίας στο ακαθάριστο εθνικό εισόδημα.³⁷

Ωστόσο το κλίμα οικονομικής ευφορίας που εκδηλώθηκε καταρχάς με τα πενταετή προγράμματα της Εταιρείας δεν άργησε να ξεπεραστεί από τους ίδιους τους εμπνευστές τους. Τα χρονικά περιθώρια εντός των οποίων έπρεπε να δοθούν λύσεις στο πρόβλημα της απασχόλησης ήταν εμφανώς στενότερα από τη δεκαετία που απαιτούσαν οι προβλέψεις της Εταιρείας. Ο προγραμματισμός της οικονομίας προϋπέθετε όχι μόνο την οικονομική βούληση εκβιομηχάνισης της χώρας, αλλά και τη συνεργασία και τη συναίνεση των παραγωγικών δυνάμεων εργασίας και κεφαλαίου, που δεν μπορούσαν να δρομολογηθούν παρά μόνο σε κυβερνητικό επίπεδο. Η πολιτική περιθωριοποίηση και ο οικονομικός παραγκωνισμός των λαϊκών στρωμάτων όξυναν την κοινωνική απομόνωση των προτάσεων Αγγελόπουλου, ενώ η ΕΔΑ, που θα μπορούσε να γίνει ο φυσικός πολιτικός τους αποδέκτης, δεν έδειχνε διατεθειμένη να το κάνει ή δεν είχε περιθώρια να εντάξει στον πολιτικό της σχεδιασμό μακροπρόθεσμα σχέδια οικο-

35. Από άρθρο του Α. Αγγελόπουλου στην εφ. *Το Βήμα*, 6 Δεκεμβρίου 1959.

36. Τα προγράμματα αυτά δημοσιεύθηκαν ολόκληρα στο τεύχος του Μαΐου 1959 του περ. *Νέα Οικονομία*, ενώ εκτενή αποσπάσματα και σχόλια δημοσιεύτηκαν και σε καθημερινές εφημερίδες, όπως το *Βήμα*.

37. Η σχετική πρόβλεψη του δεκαετούς προγράμματος της ΕΕΠ διαμορφώνεται ως εξής:

	1959	1970
Γεωργία	37%	27%
Βιομηχανία εν γένει	26%	38%
Υπηρεσίες εν γένει	37%	35%

Νέα Οικονομία, φ. 155, Νοέμβριος 1959.

νομικής ανάπτυξης. Η παρατεταμένη σιωπή του ελληνικού ιδιωτικού κεφαλαίου, που συνεργούσε στην ενίσχυση του εξωτερικού προσανατολισμού και στον εγκλωβισμό της ελληνικής οικονομίας σε μη παραγωγικές διεξόδους, δημιούργησε μια μείζονος σημασίας θεωρητική ανακολουθία στα αιτήματα για τη χρησιμοποίηση εσωτερικών πόρων. Οι παράγοντες αυτοί οδήγησαν από την αρχή σε ένα είδος παραγκωνισμού των κοινωνικών συνθηκών στο εσωτερικό της οικονομικής πρότασης. Οι πολιτικο-κοινωνικοί κραδασμοί, που προϋπέθετε η τυχόν υλοποίηση του προγράμματος, απορροφήθηκαν εξ αρχής από τη λειτουργική αρχή του προγραμματισμού της οικονομίας. Η λύση του προγραμματισμού εμφανίστηκε ως πανάκεια ή ως αποκομμένη εμμονή της οικονομολογικής σκέψης. Αυτή η καταρχήν αδυναμία θα εκδηλωνόταν στη συνέχεια, υπό την πίεση των εξελίξεων, με τη μορφή συμβιβασμών και υπαναχωρήσεων και στο θεωρητικό πλαίσιο του συστήματος. Η εξάλειψη της ανεργίας έπαψε να είναι ο κεντρικός άξονας της προτεινόμενης οικονομικής πολιτικής· μετατράπηκε σε μακροπρόθεσμο στόχο και αόριστη προσδοκία. Το αποτέλεσμα ήταν, όπως θα δούμε, ότι και η κεντροαριστερά, με την αμηχανία της μπροστά στις εξελίξεις, «τροφοδότησε» το ευρωπαϊκό μεταναστευτικό ρεύμα, μετατοπίζοντας το κέντρο βάρους της ελληνικής οικονομίας, ακόμη και στο επίπεδο των εξαγγελιών, από τη βιομηχανία στον τριτογενή τομέα και ιδιαίτερα στον τουρισμό και τις υπηρεσίες. Τα τελευταία, παρόλο που προβλήθηκαν σαν άμεση, αλλά προσωρινή λύση στην ανάγκη τόνωσης του εθνικού εισοδήματος, υποκατέστησαν τελικά με αργούς αλλά σταθερούς ρυθμούς τη σύνδεση της αναπτυξιακής πολιτικής με την εκβιομηχάνιση της χώρας.

Β'. Η ΕΛΛΗΝΟΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΤΟΥ ΜΑΡΤΙΟΥ 1960

*Επίσης, όπως διάβασα μια κι έσφιξε η πείνα,
πολλά παζάρια γίνονται τον τρέχοντα το μήνα,
κάμποσοι απ' τους ανέργους μας να πάνε ως εργάτες
στους Γερμανούς τους «φίλους» μας και βέρονς «δημοκράτες»
κι αισίως ενθουμούμεθα της Κατοχής τας ώρας,
που οι Γερμανοί μαζεύανε την εργατιά της χώρας!*

*Αυτό θα γίνει σήμερα με τρόπο «ευγενή»
μα δε θα τους μαζέψουνε σαν τότε οι Γερμανοί
μα με τη νέα μέθοδο της πείνας τους μαζεύει
η της ΕΡΕ κυβέρνηση κι αυτή τους ... παζαρεύει
Κι αυτό μας δείχνει κάλλιστα πως ζούμε' ευτυχισμένοι
σε κατοχή ... ανώτερη και πιο συγχρονισμένη!³⁸*

Η έξαρση του μεταναστευτικού ρεύματος από το 1960 και μετά ήρθε να συμπληρώσει την τραυματική μετάβαση της Ελλάδας από τη δεκαετία του 1950

38. Το στιχούργημα δημοσιεύτηκε στην εφ. *Η Αυγή* τον Απρίλιο του 1960 και ανα-

στην επόμενη. Ο αριθμός των μεταναστών που το 1959 ήταν 23.684, σύμφωνα με τις επίσημες στατιστικές, το 1960 εκτινάχθηκε στις 48.000 περίπου, το 1961 στις 59.000, το 1962 έφθασε στις 84.000, ενώ το 1963 περισσότεροι από 100.000 Έλληνες εγκατέλειψαν τη χώρα αναζητώντας μία θέση στη διεθνή αγορά εργασίας. Από το 1961 μέχρι και το 1966 η μετανάστευση σταθεροποίησε το μέγεθός της σε ένα ποσοστό που αντιπροσώπευε το 3% επί του συνολικού πληθυσμού της χώρας και υπερκάλυπτε την ετήσια φυσιολογική πληθυσμιακή αύξηση.³⁹ Η μεταβολή συνδυάστηκε με την εκτροπή του μεταναστευτικού ρεύματος, που από τη δεκαετία του 1960 και μετά έπαψε να κατευθύνεται στις υπερατλαντικές χώρες και προσανατολίστηκε κυρίως προς την Ευρώπη και πιο συγκεκριμένα προς τη Δυτική Γερμανία. Η τελευταία είδε τα ποσοστά της ως χώρας υποδοχής Ελλήνων μεταναστών να αυξάνονται από 10,7% το 1959 σε 44,8% το 1960, 52,7% το 1961 κ.ο.κ. σε μία διαρκή ανοδική πορεία μέχρι το 1967.

Πρόκειται, όπως αναφέρθηκε προκαταρκτικά, για ένα μεταναστευτικό ρεύμα προερχόμενο κυρίως από τη Βόρειο Ελλάδα. Η ανεργία αυτής της περιοχής αυξήθηκε με γοργότερους ρυθμούς από εκείνους της υπόλοιπης Ελλάδας και η βιομηχανική της παραγωγή, παρά το νόμο του 1952 «περί προστασίας της επαρχιακής βιομηχανίας», παρουσίαζε σε όλη τη δεκαετία τους χαμηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης μεταξύ των διαμερισμάτων της χώρας.⁴⁰ Στην Ήπειρο, τη Μακεδονία και τη Θράκη,⁴¹ των οποίων η συμβολή στο μεταναστευτικό ρεύμα προς τη Δυτική Γερμανία ήταν αυξημένη, τόσο σε σχέση με παλαιότερες μεταναστεύσεις, όσο και σε σύγκριση με άλλες περιοχές (Πελοπόν-

φερόταν στην ελληνογερμανική συμφωνία. Αποτελούσε τη μοναδική άμεση φωνή διαμαρτυρίας ενάντια σ' αυτήν, πριν ακόμη διαμορφωθεί σε υψηλά επίπεδα ο αριθμός των μεταναστών στη Δυτική Γερμανία και οι ενστάσεις γίνουν κοινός τόπος.

39. Τα στοιχεία αυτά προέρχονται από το δελτίο του 1974 του «Οργανισμού για την Οικονομική Συνεργασία και Ανάπτυξη» (Ο.Ο.Σ.Α.), *Organisation for Economic Co-operation and Development*, 1974.

40. Ο νόμος 2176/52 «περί μέτρων προστασίας της επαρχιακής βιομηχανίας», που τροποποιήθηκε από μεταγενέστερες ρυθμίσεις, οι οποίες επέκτειναν την ευνοϊκή μεταχείριση των επαρχιακών βιομηχανιών και στις επιχειρήσεις της Αττικής, δεν κατάφερε σε καμία περίπτωση να δράσει υπέρ της αποκέντρωσης των βιομηχανικών δραστηριοτήτων, ενώ, απ' ό,τι φαίνεται, ελάχιστα συνέβαλε στην ενίσχυση των ήδη υπαρχουσών βιομηχανικών μονάδων της επαρχίας. Στην εφ. *Η Αυγή*, 8 Φεβρουαρίου 1959, δημοσιεύτηκαν τα εξής στοιχεία για την εξέλιξη των απασχολούμενων σε 145 βιομηχανικές επιχειρήσεις της Μακεδονίας: 1951:15.222, 1955:12.345, 1956:11.427, 1957:10.763. Αναφερόταν επίσης ότι η βιομηχανική παραγωγή της Μακεδονίας από 18,4% το 1927 είχε μειωθεί σε 9% το 1958.

41. Σ' αυτά τα διαμερίσματα η μέση μετανάστευση αντιπροσώπευε το 4% του συνολικού τους πληθυσμού, μία ποσοστιαία μονάδα πάνω από τον αντίστοιχο μέσο όρο της χώρας.

νησο, νησιά του Αιγαίου) που παραδοσιακά τροφοδοτούσαν την υπερπόντια μετανάστευση, εγκαταλείφθηκαν ολόκληρα χωριά.⁴² Η μαζική φυγή των κατοίκων της υπαίθρου προς τις πόλεις της περιφέρειας για να εγγραφούν στις λίστες αναμονής δεν καρποφορούσε πάντοτε σε έξοδο από τη χώρα: γινόταν συχνά αναφορά στις εφημερίδες για ομάδες πεινασμένων και απελπισμένων χωρικών που περιφέρονταν στις πόλεις, αναζητώντας μεταφορικό μέσο για να επιστρέψουν στα χωριά τους (συνήθως στην προσπάθειά τους αυτή τούς εξυπηρέτούσαν τα οχήματα του στρατού).

Από την εικόνα που σχηματίζουμε από τις εφημερίδες φαίνεται ότι ο αγροτικός πληθυσμός και κυρίως οι μικροί ιδιοκτήτες γης ήταν περισσότερο ευήκοοι από ό,τι άλλες πληθυσμιακές ομάδες στα κελύσματα της κοντινής ενδοευρωπαϊκής μετανάστευσης.⁴³ Κι αυτό συνέβη παρόλο που η ανεργία στο χώρο της αγροτικής παραγωγής εμφανιζόταν εξαιρετικά περιορισμένη στις στατιστικές σειρές. Στην απογραφή του 1961 το ποσοστό των ανέργων επί του ενεργού πληθυσμού αντιπροσώπευε το 6,5%, ενώ στους κλάδους της μεταποίησης η ανεργία έφτανε το 23,8% (αφού εξαιρούνταν αυτοί που δήλωναν για πρώτη φορά άνεργοι και όσοι δε δήλωναν τον οικονομικό κλάδο στον οποίο θα μπορούσαν να καταμετρηθούν ως άνεργοι: 15%). Βάσει των ίδιων στοιχείων στον αγροτικό τομέα η ανεργία ήταν μόλις 1,8%, αλλά στα 625.000 άτομα που δήλωσαν υποαπασχολούμενα οι 475.000 (το 76%) τοποθετούνταν στον αγροτικό τομέα.

Οι αγροτικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα αντιστοιχούσαν σε μια κοινωνική κατηγορία για την οποία η μετανάστευση δεν ήταν συνήθως μοναδική ή αυτονόητη λύση επιβίωσης, κυρίως εξαιτίας των ισχυρών δεσμών που συνέδεαν την αγροτική παραγωγή με την έγγεια ιδιοκτησία. Αν πράγματι η σύνθεση του μεταναστευτικού ρεύματος από κατεξοχήν αγροτικούς και ημιαγροτικούς πληθ-

42. Οι εφημερίδες της εποχής περιέγραφαν συχνά τις συζητήσεις που γίνονταν στα καφενεία της επαρχίας: «η συζήτηση περιστρέφεται γύρω από τα νέα που έφερε το γράμμα ενός μετανάστη, από την έκδοσι διαβατηρίου που επέτυχε κάποιος, από τα χαρτιά του που ετοιμάζει κάποιος άλλος και από την έκφρασι επιθυμίας να μεταναστεύσει κάποιος τρίτος», εφ. *Η Αυγή*, 16 Δεκεμβρίου 1963.

43. Υπάρχουν διάφορες μετρήσεις και από διαφορετικές πηγές σχετικά με την προηγούμενη απασχόληση των μεταναστών. Μία από αυτές δίνεται σε άρθρο του Εμμ. Ρουκουνάκη στην εφ. *Το Βήμα*, 26 Απριλίου 1964, όπου αναφέρεται για το 1963 ότι μετανάστευσαν 54.070 άνθρωποι απασχολούμενοι στη βιομηχανική και βιοτεχνική παραγωγή από ένα σύνολο 350.000 (ενώ το 1959 ο αντίστοιχος αριθμός ήταν 4.209 βιομηχανικοί εργάτες). Ωστόσο, εκτός από το αμφίβολο της αξιοπιστίας αυτών των μετρήσεων, είναι πιθανό, είτε επειδή η κατάταξη δεν είναι ιδιαίτερα σαφής, είτε επειδή η δήλωση επαγγέλματος γινόταν από τους ίδιους τους υποψήφιους μετανάστες, που προσδοκώντας μια καλύτερη θέση εργασίας προτιμούσαν να δηλώσουν ειδικευμένοι εργάτες, τα ποσοστά των βιομηχανικών εργατών να είναι πολύ χαμηλότερα των συνήθως αναγραφόμενων στις στατιστικές.

θυσμούς επιβεβαιώνεται στους αριθμούς,⁴⁴ τότε η υπόθεση ότι η μετανάστευση στη Δ. Γερμανία δεν αποτέλεσε απλώς μία αυθόρμητη ανταπόκριση στα μεταναστευτικά κελύσματα λόγω υλικής εξαθλίωσης αποκτά ισχυρό έρεισμα. Οι λόγοι της μετανάστευσης στην περίπτωση αυτή πρέπει να αναζητηθούν σε πιο σύνθετους κοινωνικούς μηχανισμούς που έδρασαν στα όρια της μεταπολεμικής παραγωγικής δομής. Ελλείψει μελετών για τις κοινωνικές μεταβολές αυτής της περιόδου μπορούμε να προωθήσουμε μία εύλογη υπόθεση, που δε φέρει βέβαια καμία αξίωση τεκμηρίωσης, αλλά αποτελεί απλώς μια προσπάθεια ερμηνείας των γενικών στοιχείων των απογραφών. Η αποδιάρθρωση της κλειστής αγροτικής οικονομίας, που πραγματοποιήθηκε μέσα στις βίαιες συνθήκες της Κατοχής και του Εμφυλίου, δε φαίνεται να διόγκωσε σημαντικά την απασχόληση στο δευτερογενή τομέα, αφού ο τελευταίος δεν μπορούσε λόγω μεγέθους να εξασφαλίσει συνθήκες απορρόφησης του εργατικού δυναμικού. Ο αγροτικός πληθυσμός που μετακινήθηκε προς τα αστικά κέντρα απασχολήθηκε κυρίως στον τριτογενή τομέα, κρατώντας παράλληλα μια χαλαρή σχέση με την ιδιοκτησία μικρών αγροτεμαχίων που, καθώς φαίνεται, συνέχιζε να διατηρεί στον τόπο καταγωγής του. Σε αρκετές περιπτώσεις ο πληθυσμός αυτός δεν ενσωματώθηκε επαγγελματικά στον αστικό πληθυσμό, παρέμεινε και ενίοτε κατοικούσε στις παρυφές των πόλεων, καταμετρήθηκε λοιπόν στον ημιαστικό πληθυσμό. Από την άλλη μεριά, για όσους παρέμειναν στην ύπαιθρο, η έλλειψη τεχνικών μέσων στην καλλιέργεια και τη μεταφορά των αγροτικών προϊόντων, το ατελές συγκοινωνιακό δίκτυο, η απουσία επενδύσεων για την αξιοποίηση και εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής (εξαιρουμένων πιθανόν κατά περιοχές των μονοκαλλιεργειών καπνού και βαμβακιού) μοιάζει να απαξίωσαν επιπλέον τον αγροτικό κλήρο ως παραγωγικό μέσο. Ο συνδυασμός αυτών των εξελίξεων με το ιδεολογικό μόρφωμα κοινωνικής ανόδου, μέσω της απόκτησης αστικής ιδιοκτησίας, που υιοθετούσαν κυρίως οι νεότερες γενιές του αγροτικής προέλευσης πληθυσμού, είχε σαν αποτέλεσμα την εμφάνιση ενός εξαιρετικά υψηλού ποσοστού ημιαπασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα. Ημιαστικός και αγροτικός πληθυσμός συγκρότησαν επομένως δύο κοινωνικές κατηγορίες, που, χωρίς να βρίσκονται στα όρια της υλικής εξαθλίωσης, είχαν εντούτοις εξαιρετικά περιορισμένες διεξόδους κοινωνικής κινητικότητας. Στο βαθμό λοιπόν που ο ορίζοντας της αγροτικής παραγωγής παρέμενε κλειστός και οι ευκαιρίες απασχόλησης στην πόλη εξαιρετικά περιορισμένες, ένα υψηλό ποσοστό αυτών των πληθυσμών συμμετείχε στην ενίσχυση του μεταναστευτικού ρεύματος προς τη Δυτική Ευρώπη.

44. Η Λίνα Βεντούρα, *Έλληνες μετανάστες...*, ό.π., σ. 84, σημειώνει ότι τα δύο τρίτα των μεταναστών απασχολούνταν στον πρωτογενή τομέα, 25% στο δευτερογενή και 10% στον τριτογενή.

Επανερχόμαστε όμως στη μεγάλη διαφορά που παρουσιάζει ο αριθμός των ελλήνων μεταναστών ανάμεσα στο 1959 και το 1960. Μεταξύ των δύο αυτών ετών μεσολάβησε η υπογραφή της ελληνογερμανικής σύμβασης «περί επιλογής και τοποθέτησεως Ελλήνων εργατών εις Γερμανικάς επιχειρήσεις» στις 30 Μαρτίου 1960, που αποτέλεσε την αφετηρία αυτής της σημαντικής καμπής του ελληνικού μεταναστευτικού ρεύματος, προσδίδοντάς του τα χαρακτηριστικά του μεγαλύτερου ρεύματος της μεταπολεμικής μετανάστευσης προς τη Δυτική Ευρώπη.

Η ελληνογερμανική σύμβαση δεν ήταν η πρώτη του είδους που υπέγραψε η Ελλάδα. Είχαν προηγηθεί η ελληνογαλλική σύμβαση «περί μεταναστεύσεως» (υπογράφηκε το 1954 και κυρώθηκε νομοθετικά το 1955), η οποία εξασφάλιζε στους έλληνες μετανάστες της Γαλλίας ασφαλιστική κάλυψη και ορισμένες κοινωνικές παροχές, και η ελληνοβελγική σύμβαση «περί μεταναστεύσεως Ελλήνων εργατών εις Βέλγιο, προς απασχόλησιν εις ανθρακωρυχεία» (12 Ιουλίου 1957), η οποία εκτός από ασφαλιστικά μέτρα περιείχε και ρυθμίσεις για τη μετάβαση των ελλήνων μεταναστών στο Βέλγιο και την υπογραφή συμβάσεων εργασίας. Η συμφωνία αυτή κυρώθηκε με νομοθετικό διάταγμα μόλις το 1960 και μάλιστα μετά την κοινοβουλευτική συζήτηση για την ελληνογερμανική σύμβαση, που είχε εντούτοις υπογραφεί 3 χρόνια αργότερα απ' ό,τι εκείνη με το Βέλγιο. Αγνοώ τους λόγους της μεγάλης αυτής καθυστέρησης στην επικύρωση της ελληνοβελγικής συμφωνίας. Μια εύλογη εξήγηση όμως είναι ότι μετά την ελληνογερμανική σύμβαση, που, με εξαίρεση την ΕΔΑ, δε συνάντησε αξιόλογη κοινοβουλευτική αντίδραση, είχε διαμορφωθεί ένα γενικότερο κλίμα υπέρ της οργάνωσης της ενδοευρωπαϊκής μετανάστευσης· επομένως και η μετάβαση των Ελλήνων στο Βέλγιο, όπου η ανθυγεινή εργασία στα ανθρακωρυχεία ήταν δεδομένη, δε συνάντησε πλέον αντιστάσεις στο αντιπροσωπευτικό σώμα.

Η συμφωνία του Μαρτίου του 1960 προέβλεπε ένα σύστημα συνεργασίας ελληνικών και γερμανικών υπηρεσιών, το οποίο καθόριζε τη μεταναστευτική ροή από την Ελλάδα στη Δυτική Γερμανία. Η διαδικασία που προβλεπόταν ήταν η ακόλουθη: μία γερμανική επιτροπή επιλογής (η Γερμανική Επιτροπή Μετανάστευσης που λειτούργησε στην Ελλάδα μέχρι το 1973) υπέβαλλε στο ελληνικό Υπουργείο Εργασίας καταλόγους με τις κενές θέσεις εργασίας σε γερμανικά εργοστάσια και εταιρείες. Το ελληνικό Υπουργείο, λαμβάνοντας υπόψη αυτές τις ελλείψεις, επέλεγε από τις λίστες αναμονής που καταρτίζονταν στα κατά τόπους Γραφεία Ευρέσεως Εργασίας εκείνους στους οποίους θα παραχωρούνταν το «δικαίωμα» της μετανάστευσης στη Δυτική Γερμανία. Ο υποψήφιος μετανάστης υπέγραφε μια σύμβαση εργασίας, η τήρηση των όρων της οποίας θα ελεγχόταν από την αρμόδια ελληνική επιτροπή, που έδρευε στη Δυτική Γερμανία. Το εισιτήριο του μετανάστη για τον τόπο προορισμού του πληρωνόταν επίσης από την Επιτροπή. Η τιμή βέβαια του εισιτηρίου για τις πό-

λεις της Δ. Γερμανίας δεν ήταν τόσο απαγορευτική, όσο η τιμή ενός υπερ-ατλαντικού ταξιδιού. Το αποτέλεσμα ήταν ότι υπήρχαν αρκετοί «διαφυγόντες» μετανάστες που παρεμπόδιζαν τη λειτουργία της συγκεκριμένης διαδικασίας, στο βαθμό που αναζητούσαν ατομικά απασχόληση στη Δυτική Γερμανία παρακάμπτοντας τις λίστες. Οι γερμανικές αρχές από τον πρώτο ήδη χρόνο εφαρμογής της συμφωνίας άρχισαν να παίρνουν μέτρα για τον έλεγχο της εισόδου των ελλήνων «τουριστών» ή «επισκεπτών» στη χώρα τους.⁴⁵ Η κάλυψη των εξόδων μετάβασης του μετανάστη στη Δ. Γερμανία αφορούσε στο μέρος εκείνο της διαδρομής που γινόταν έξω από τα ελληνικά σύνορα, γεγονός που ο Ι. Βούλτεφης εξηγούσε περιπαιχτικά στην *Αυγή*: «...προφανώς από φόβο μήπως κανείς μετανοήσει αφού φάη εις βάρος της Γερμανίας μέχρι ενός σημείου της διαδρομής!». ⁴⁶

Από τις πιο σημαντικές διαστάσεις αυτής της συμφωνίας ήταν η επίσημη αναγνώριση της μετανάστευσης ως «δικαιώματος», το οποίο, όπως και κάθε άλλο δικαίωμα που παραχωρούσε το ελληνικό κράτος εκείνη την εποχή, υπόκειτο στο γενικό κανόνα της νομιμοφροσύνης. Η επιλογή των εν δυνάμει μεταναστών από το Υπουργείο βασιζόταν —και μάλιστα με τρόπο αυστηρότερο απ' ό,τι στην περίπτωση εύρεσης εργασίας στην Ελλάδα— στην ύπαρξη ή μη πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων.⁴⁷ Εξαιτίας του αυστηρού ελέγχου η εξασφάλιση της εξόδου από τη χώρα αποκτούσε τις διαστάσεις επιτυχίας. Στην απόφαση του Έλληνα να μεταναστεύσει δε βάραιναν μόνο τα στοιχεία εκείνα που αφορούσαν στην υλική πραγματικότητα της ζωής του στην Ελλάδα. Χάρη στην αναγωγή της μετανάστευσης σε δικαίωμα, η προσδοκώμενη εικόνα της ζωής στη Γερμανία, που διαθλασμένη έφτανε από τους πρώτους μετανάστες στους επίδοξους μετανάστες, αποκτούσε βαρύνουσα σημασία στην τελική απόφαση για μετανάστευση. Από τη μεριά εξάλλου της μεταναστευτικής πολιτι-

45. Βάσει της ελληνογερμανικής συμφωνίας διακινείτο ποσοστό 60% του συνόλου των Ελλήνων μεταναστών στη Δ. Γερμανία. Οι υπόλοιποι μετανάστευαν με ατομικές προσκλήσεις ή με ατομικά συμβόλαια εργασίας, που συχνά διεκπεραιώνονταν με τη μεσολάβηση των προξενικών αρχών της χώρας προορισμού, βλ. Ξ. Ζολώτας, *Μετανάστευσις και οικονομική ανάπτυξις*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος, 1966, σ. 59.

46. εφ. *Η Αυγή*, 27 Μαΐου 1960.

47. Τα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων δεν ήταν οι μοναδικοί όροι μετακίνησης στη Δυτική Γερμανία. Στα κατά τόπους γραφεία μεταναστεύσεως έφθαναν τουλάχιστον δέκα διαφορετικές διαταγές ετησίως, που αφορούσαν σε σχετικές απαιτήσεις του ελληνικού κράτους ή των γερμανικών εργοδοτών. Μια απ' αυτές, για παράδειγμα, το Μάιο του 1964, αφορούσε στη «μη προώθησι προς επιλογήν υποψηφίων υποστάντων εγγείρησιν στομάχου», Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας (ΙΑΕ), ΟΑΕΔ Ροδόπης, 108/44-46. Ακόμη και μια τέτοια διαταγή δύσκολα μπορεί να αποσυνδεθεί από τον έλεγχο της νομιμοφροσύνης των μεταναστών, αφού ήταν γνωστό πως οι πιο διαδεδομένες ασθένειες μεταξύ των εξόριστων και εκτοπισμένων ήταν τα έλκη στομάχου.

κής, το ενδιαφέρον μιας τέτοιας αντιμετώπισης, που ηχεί σήμερα ως μια από τις παραδοξολογίες του ψυχρού πολέμου —και της ιδιαίτερης ελληνικής εκδοχής του—, είναι ότι αποκρυσταλλώθηκε σε ένα από τα επιχειρήματα που έβλεπαν στη μετανάστευση μια ευλογία για τον τόπο: ο άνεργος και υποαπασχολούμενος πληθυσμός αντιμετωπιζόταν συλλήβδην δίκην οπαδού ή ορθότερα «θύματος» της κομμουνιστικής αριστεράς· γι' αυτούς τους ανθρώπους η μετανάστευση ήταν μια σχεδόν επιβεβλημένη, αλλά υγιής και τιμητική στάση ζωής.

Οι στόχοι της μεταναστευτικής πολιτικής υλοποιήθηκαν ή μάλλον οι προθέσεις της εξυπηρετήθηκαν στο πλαίσιο ευρύτερων εμπορικών ή επενδυτικών συμφωνιών ανάμεσα στην Ελλάδα και τις χώρες που εφάρμοζαν, εκείνη την περίοδο, πολιτική απορρόφησης ξένου εργατικού δυναμικού. Αν και δεν μπορούμε να μιλήσουμε με βεβαιότητα για προγραμματική συμφωνία, φαίνεται ότι η ελληνική κυβέρνηση χρησιμοποίησε την ανάγκη των δυτικοευρωπαϊκών οικονομιών για εργατικό δυναμικό για να προωθήσει παράλληλα κάποιους στόχους —μάλλον ασαφείς και βραχυπρόθεσμους— προσέλκυσης ξένων κεφαλαίων. Και σ' αυτό το επίπεδο όμως η Ελλάδα δεν κατόρθωσε να διαπραγματευτεί τα αναπτυξιακά της σχέδια από θέση ισχύος, ίσως επειδή τα αναπτυξιακά αυτά σχέδια δεν ήταν επαρκώς καθορισμένα, ίσως πάλι επειδή το ευρωπαϊκό κεφάλαιο δεν είχε την πρόθεση να διευκολύνει τα ελληνικά σχέδια. Η ελληνογερμανική συμφωνία για τους μετανάστες υπογράφηκε στην πορεία της συζήτησης για τους όρους συμμετοχής των γερμανικών κεφαλαίων στην ελληνική επενδυτική προσπάθεια, που είχε ξεκινήσει ήδη το 1959. Στη διάρκεια των διμερών επαφών, οι γερμανικές αξιώσεις για μεταχείριση και προστασία του γερμανικού κεφαλαίου αντίστοιχη μ' εκείνη του ελληνικού τέθηκαν ως όρος αδιαπραγμάτευτος. Ξεπερνούσαν το ήδη ημι-αποικιακό ελληνικό νομοθετικό πλαίσιο περί προστασίας ξένων κεφαλαίων (Ν.Δ. 2687/1953) και επέμεναν στη σύναψη ξεχωριστής διμερούς συμφωνίας. Τελικά ανάμεσα στην υπογραφή της μεταναστευτικής συμφωνίας (30 Μαρτίου 1960) και τη σύναψη της συμφωνίας «περί προαγωγής και αμοιβαίας προστασίας επενδυόμενων κεφαλαίων» (27 Μαρτίου 1961) μεσολάβησε ένας χρόνος, στη διάρκεια του οποίου οι επαφές μεταξύ των δύο χωρών περιστράφηκαν γύρω από το γερμανικό αίτημα για επέκταση των ελληνικών εξαγωγών βάμβακος με όρους που να εξασφαλίζουν φτηνή πρώτη ύλη στη γερμανική βιομηχανία. Ήταν επομένως αμφίβολο κατά πόσο η ελληνική πλευρά κατόρθωσε να εκμεταλλευτεί στο επίπεδο της διαπραγμάτευσης την ανάγκη της δυτικογερμανικής οικονομίας για φτηνό εργατικό δυναμικό, που είχε καλυφθεί με την υπογραφή της μεταναστευτικής συμφωνίας. Τελικά τα μόνα πλεονεκτήματα που αποκόμισε η Ελλάδα από την επενδυτική συμφωνία ήταν η, υπό γερμανικούς όρους, ενίσχυση του εξαγωγικού εμπορίου καπνού και βαμβακιού προς τη Δ. Γερμανία και μια, ασαφής μάλλον, υπόσχε-

ση για τη στήριξη της ελληνικής υποψηφιότητας στην ΕΟΚ, την οποία συστηματικά πρόβαλλε η κυβέρνηση ως πλεονέκτημα της διμερούς συμφωνίας.

Εξάλλου, η χρήση του «συγκριτικού πλεονεκτήματος» της Ελλάδας στην αρένα των ενδοευρωπαϊκών συνομιλιών δεν ήταν επιτυχής, επειδή δε βασίστηκε σε μια σταθερή πολιτική συγκράτησης του εργατικού δυναμικού εντός των συνόρων και υπέκυψε γρήγορα στην άμεση λύση της μετανάστευσης που της προσφέρθηκε. Έτσι, η επένδυση κεφαλαίου ως επιδίωξη αποσυνδέθηκε από τις κοινωνικές της συνέπειες, που ήταν μεταξύ άλλων η δυνατότητα απασχόλησης του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, και αποδυναμώθηκε η αναπτυξιακή διάσταση της εκβιομηχάνισης. Η προσπάθεια προσέλκυσης κάποιων επενδυτών από την Ελβετία το 1960 συνδυάστηκε κι αυτή με μια συστηματική προσπάθεια ανάδειξης των πλεονεκτημάτων της μετανάστευσης των Ελλήνων εκεί. Σ' αυτήν την περίπτωση μάλιστα εκείνος που ανέλαβε την υπεράσπιση της μεταναστευτικής πολιτικής ήταν ο Α. Αγγελόπουλος, από τους πιο ένθερμους θιασώτες της δυνατότητας της ελληνικής οικονομίας να απορροφήσει το άνεργο και υποαπασχολούμενο εργατικό δυναμικό. Στη συνέλευση του Ελληνοελβετικού Συνδέσμου, του οποίου ήταν πρόεδρος, τα επιχειρήματα που χρησιμοποίησε υπέρ της μεταναστευτικής πολιτικής ήταν ίδια με εκείνα της κυβέρνησης που αντιπολιτευόταν: «...εξασφαλίζεται [με τη μετάβαση Ελλήνων εργατών στην Ελβετία] η χρησιμοποίησις ενός μέρους των πλεονάζουσών εργατικών δυνάμεων της Ελλάδος, αι οποίαι κατευθύνονται σήμερον εις μακρινάς χώρας, ουχί όμως υπό την μορφήν "μονίμου" αλλά "προσωρινής" εγκαταστάσεως. Η Ελβετία που χρησιμοποιεί 400.000 ξένους εργάτες (Ιταλούς και Ισπανούς κυρίως) θα ηδύνατο να δεχθή προσωρινώς και μερικές χιλιάδας Ελλήνων εργατών επ' ωφελεία και των δύο χωρών».⁴⁸

Η ελληνογερμανική σύμβαση του 1960, αν την αντιμετωπίσουμε από τη σκοπιά της μεταναστευτικής πολιτικής, αποτελούσε ένα βήμα στην προσπάθεια οργάνωσης και προγραμματισμού εκ μέρους του κράτους του μεταναστευτικού ρεύματος. Η διάθεση αυτή είχε ασφαλώς ένα πιεστικό οικονομικό υπόβαθρο ανεργίας και υποαπασχόλησης. Τα προβλήματα έρχονταν να εντείνουν τη συνολική αστάθεια του οικονομικού συστήματος, αστάθεια που εκδηλωνόταν ως μόνιμο έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου συναλλαγών και είχε τις βάσεις της στο υψηλό ποσοστό συμμετοχής του αγροτικού τομέα στη σύνθεση του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος. Παρά τη σχετική ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής, οι ρυθμοί της ελληνικής εκβιομηχάνισης δεν μπορούσαν να θεωρηθούν συγκριτικά ικανοποιητικοί για μια περίοδο οικονομικής ανασυγκρότησης, ενώ ανασταλτικός παράγοντας εξάλλου ήταν και η πολιτική αδυναμία υποστήριξης ενός αναπτυξιακού μοντέλου. Η πολιτική εξουσία σε όλη σχεδόν τη δε-

48. εφ. *Το Βήμα*, 22 Ιουνίου 1960.

καετία του 1950 φυλλορροούσε ανάμεσα στην προσδοκία των χρημάτων της αμερικανικής βοήθειας, τις απαιτήσεις των φυσικών εθνικών της συμμάχων, δηλαδή της εργοδοσίας, και την απειλούμενη επάνοδο της αριστεράς, η οποία μετά τις εκλογές του 1958 είχε αναδειχθεί σε αξιωματική αντιπολίτευση, εκφράζοντας ένα διαρκώς ογκούμενο ρεύμα κοινωνικής δυσaréσκειας. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο η στροφή προς τις διμερείς διακρατικές συμφωνίες μετανάστευσης, αφού οι παραδοσιακές διέξοδοι εξαγωγής εργατικού δυναμικού δεν επαρκούσαν, εμφανίστηκε ως μια εξέλιξη φυσιολογική.

Ορισμένα σημεία αυτής της εξέλιξης χρειάζεται εντούτοις να επισημανθούν. Η έντονη αντίδραση της κοινής γνώμης⁴⁹ και η καταδίκη της μεταναστευτικής πολιτικής από την Αριστερά ήταν εξίσου αναμενόμενη με την κυβερνητική αντιμετώπιση της μεταναστευτικής πολιτικής ως βραχυπρόθεσμου μέτρου οικονομικής εξυγίανσης. Η ΕΔΑ στην κοινοβουλευτική συζήτηση για τη μετανάστευση το Μάιο του 1962 κατηγορούσε την κυβέρνηση Καραμανλή για την ύπαρξη μυστικών κονδυλίων για την προώθηση του μεταναστευτικού ρεύματος,⁵⁰ συγχέοντας, μάλλον συνειδητά, την ύπαρξη οργανωμένης μεταναστευτικής πολιτικής με την πραγματικότητα της ερήμωσης της χώρας από το εργατικό της δυναμικό. Η στάση της ΕΔΑ στο μεταναστευτικό πρόβλημα επιβεβαίωνε τη συνεχή προσπάθειά της να νομιμοποιήσει τα κοινωνικά της ερείσματα στο μετεμφυλιακό τοπίο και τη διακριτική της σχέση με τον άλλο πόλο συσπείρωσης της κοινωνικής δυσaréσκειας που ήταν η Ένωση Κέντρου. Η προσπάθεια αυτή συχνά εκδηλώθηκε ως αποστασιοποίηση από το πεδίο της άσκησης της κυβερνητικής αρχής και ως αδυναμία πρότασης άμεσων θετικών μέτρων. Όσο για την κυβέρνηση, στο πρώτο πενταετές πρόγραμμά της που υποβλήθηκε το 1959 (και η εφαρμογή του αναβλήθηκε σταδιακά μέχρι το 1961) πρότεινε «...να δημιουργηθούν κέντρα επαγγελματικής εκπαίδευσης εις τας αγροτικές περιοχές εκ των οποίων προβλέπεται μεγαλύτερα μετακινήσεις εργατικών δυνάμεων. Τα κέντρα τούτα θα έχουν συγχρόνως ως αποστολήν την προπαρασκευήν των εργαζομένων, οι οποίοι κατευθύνονται προσωρινώς ή μόνιμως προς τας χώρας ιδία της Κεντρικής και Δυτικής Ευρώπης...».⁵¹ Η απόσταση που χώριζε μία τέτοια μέριμνα για το πρόβλημα της απασχόλησης από την ελληνογερμανική συμφωνία ήταν μικρή και πάντως δε συνιστούσε κα-

49. Χαρακτηριστικό ήταν το πρώιμο ενδιαφέρον της Εκκλησίας για τη μεγάλη διαρροή του πληθυσμού προς το εξωτερικό. Ο μητροπολίτης Κίτρους Βαρνάβας με τηλεγράφημά του προς τον πρωθυπουργό, την Ιερά Σύνοδο και τους αρμοδίους υπουργούς Προεδρίας, Εσωτερικών, Εργασίας και Γεωργίας επισήμαινε τους «σοβαροτάτους κοινωνικούς και εθνικούς κινδύνους από το αυξανόμενον συνεχώς λίαν επικινδύνως μεταναστευτικόν ρεύμα», εφ. *Η Αυγή*, 26 Ιουνίου 1960.

50. εφ. *Το Βήμα*, 5 Μαΐου 1962.

51. Βλ. Σ. Μ. Χλωρός, *Νέα Οικονομία*, φ. 165, Σεπτέμβριος 1960.

νενός είδους πολιτική ασυνέπεια για την παράταξη που κυβερνούσε τη χώρα.

Η στροφή όμως ορισμένων κεντροαριστερών οικονομολόγων, όπως ο Α. Αγγελόπουλος αλλά και ο Α. Κανελλόπουλος —που ως οικονομικός συντάκτης του *Βήματος* είχε συνταχθεί πάντοτε με τις δυνάμεις που θεωρούσαν ότι η ελληνική οικονομία ήταν σε θέση να απορροφήσει το εργατικό της δυναμικό— προς την ένταξη των μεγεθών της μετανάστευσης στο πλαίσιο του οικονομικού σχεδιασμού δεν ήταν εξίσου αυτονόητη. «Εάν η αποσυμφόρησης υπό τας παρούσας συνθήκας της πληθυσμιακής πίεσεως διά της εκτός της χώρας αναζήτησεως εργασίας θεωρηθή ως αναγκαίον κακόν, η λύσις της προσωρινής προς Ευρώπην μεταναστεύσεως δέον να θεωρηθή αναμφιβόλως προτιμότερα. Πρώτον, διότι το εξερχόμενον προσωρινώς της Ελλάδος τμήμα των παραγωγικών ηλικιών δεν χάνεται οριστικώς δι' αυτήν. Δεύτερον, διότι επιτυγχάνεται αυτομάτων εξασφάλις μαζικής τεχνικής εκπαιδεύσεως του πληθυσμού, η οποία δικαίως θεωρείται ως αποφασιστικός παράγων της οικονομικής αναπτύξεως...»,⁵² έγραφε το 1960 ο Α. Κανελλόπουλος, εικονογραφώντας με τη διατύπωσή του τα αδιέξοδα των κεντροαριστερών αναπτυξιακών προτάσεων. Η μεταστροφή αυτή αντιπροσώπευσε την αρχή του τέλους του μοντέλου της εκβιομηχάνισης, έτσι όπως αυτό υποστηρίχτηκε αρχικά από την κομμουνιστική αριστερά και πλαισιώθηκε μεταπολεμικά από ευρύτερες προοδευτικές ή ανεξάρτητες δυνάμεις.

Η χρονική σύμπτωση, που συνδυάζει τα επιχειρήματα υπέρ της μετανάστευσης, τα επιχειρήματα υπέρ της ευρωπαϊκής ένταξης, αλλά και μία θετικότερη στάση απέναντι στον τουρισμό και τις υπηρεσίες,⁵³ όλα αυτά στην αυγή της δεκαετίας του 1960, δεν ήταν τυχαία και δεν είναι αδιάφορη για την έρευνα. Η αποδοχή της σύνδεσης της Ελλάδας με την Κοινή Αγορά από την κεντροαριστερά αποδυνάμωσε τα επιχειρήματα στήριξης μιας οικονομικής πολιτικής με πολλαπλούς προσανατολισμούς και με διακριτική ευχέρεια κινήσεων στον τομέα του εμπορίου. Σε σχέση με την ανάπτυξη των βιομηχανικών εξαγωγών των χωρών χαμηλού εισοδήματος σημειωνόταν: «Από της πλευράς αυτής η Ελλάς ευρίσκεται εις ιδιαιτέρως ευνοϊκήν θέσιν κατόπιν της συνδέσεώς της με την ΕΟΚ, εξασφάλισα προνομιακάς συνθήκας μεταχειρίσεως, αναλόγους προς τας οποίας επιδιώκουν αι χώραι χαμηλού εισοδήματος εν γένει, ως προέκυψε και εκ της προσφάτου Συνδιασκέψεως των Ηνωμένων Εθνών επί του Διεθνούς

52. εφ. *Το Βήμα*, 10 Απριλίου 1960.

53. «...η ανάπτυξη του τουρισμού πρέπει να απορροφήσει τόσο μέρος των διαθέσιμων μέσων και τόση προσπάθεια, όσα μπορούν να διατεθούν, χωρίς να ματαιωθεί η μακροχρόνια επιδίωξη, η εκβιομηχάνιση και να γίνει με πλήρη συναίσθηση ότι δεν αποτελεί παρά προσωρινή και μερική λύση», βλ. «Τουρισμός και οικονομική ανάπτυξη», *Νέα Οικονομία*, φ. 148, Απρίλιος 1959. Παρά την επωδό της προσωρινότητας σε σχέση με την τουριστική ανάπτυξη, είναι σαφές ότι το πλαίσιο που περιέβαλλε την ιεράρχηση των τομέων της οικονομίας εμφανιζόταν όλο και περισσότερο ελαστικό απέναντι στον τριτογενή τομέα.

Εμπορίου και της Αναπτύξεως». ⁵⁴ Στο μέτρο που η αποδοχή αυτή επιβεβαίωσε την ένταξη της Ελλάδας στον ευρωπαϊκό καταμερισμό εργασίας με όρους συγκριτικών πλεονεκτημάτων, ήταν σαφές ότι η κοινωνική δυναμική της βιομηχανικής ανάπτυξης παραμερίστηκε και η δομική επίλυση του προβλήματος της απασχόλησης παραπέμφθηκε στις ελληνικές καλένδες. Ενδιαφέρουσα ως προς τη σύνδεση μετανάστευσης και ΕΟΚ ήταν επίσης η άποψη που διατύπωσε ο Α. Κανελλόπουλος, υπερασπιζόμενος την ένταξη στην Κοινή Αγορά και αντικρούοντας τις επιφυλάξεις «εθνικής» τάξης του Ε. Παπανούτσου: «Από την ευρωπαϊκή οικονομική κοινότητα ο μόνος που δεν πρόκειται να ζημιωθεί αναμφίβολα είναι η εργασία. Και μόνο αυτό το καθαρά ρεαλιστικό επιχείρημα είναι ακαταμάχητο. Με ποιο δικαίωμα θα στερήσουμε τον πεινασμένο και τον άνεργο από το ιερώτερο δικαίωμά του, να δουλέψει για να ζήσει, χάριν των ιδανικών της εθνότητας και της παράδοσης, όταν αυτή η ενότητα και αυτή η παράδοση (αποκλεισμένη και αυτάρκης) θα του εξασφαλίξει μόνο την ελευθερία να πεινάει;». ⁵⁵ Πρόκειται για σαφή υποχώρηση του αναπτυξιακού μοντέλου της ελληνικής οικονομίας, υποχώρηση που επικυρώθηκε με τη σιωπηρή —στην καλύτερη περίπτωση— συγκατάθεση όλων των δυνάμεων του πολιτικού φάσματος (εκτός της ΕΔΑ) στην ελληνογερμανική συμφωνία. Οι όροι της τελευταίας διαμόρφωσαν ένα είδος κρατικής απόφασης για την αποπομπή μιας τεράστιας πληθυσμιακής μερίδας έξω από τα όρια του ελληνικού οικονομικού και πολιτικού συστήματος για απροσδιόριστο χρονικό διάστημα και μάλιστα προς μια χώρα με την οποία η Ελλάδα είχε πρόσφατο παρελθόν εχθροπραξιών, εκκρεμή ζητήματα πολεμικών αποζημιώσεων, αλλά και εγκλημάτων πολέμου. ⁵⁶

Ακόμη και τα πρόσωπα που πλαισίωσαν την εφαρμογή αυτής της συμφωνίας παρέπεμπαν σ' αυτό το πρόσφατο πολεμικό παρελθόν. Σύμφωνα με καταγγελία της *Αυγής*, ⁵⁷ προϊστάμενος της «Γερμανικής Επιτροπής εν Ελλάδι» ήταν ο χιτλερικός αξιωματούχος Βεστερμάγιερ, που ήταν γνωστός στη χώρα από την περίοδο της Κατοχής, όταν και τότε στρατολογούσε εργάτες για τη Γερμανία. Χρησιμοποιούσε δε και στις δύο περιόδους τον ίδιο έλληνα συνεργάτη και διερμηνέα. Θα ήταν άστοχο να αναβαθμίσουμε αυτή την πληροφορία σε επιχείρημα της μεγάλης συζήτησης για τη στελέχωση του κρατικού μηχαν-

54. Άρθρο της σύνταξης του περ. *Νέα Οικονομία*, φ. 213, Σεπτέμβριος 1964.

55. εφ. *Το Βήμα*, 20 Αυγούστου 1961.

56. Για το πώς επηρέασαν οι εκκρεμότητες των εγκλημάτων πολέμου και ειδικότερα για το πώς εντάχθηκε η υπόθεση Merten στις διμερείς ελληνογερμανικές επαφές βλ. Susanne-Sophia Spiliotis, «“An Affair of Politics, Not Justice”: The Merten Trial (1957-59) and Greek-German Relations», στο Mark Mazower (επιμ.), *After the War was Over. Reconstructing the Family, Nation and State in Greece, 1943-1960*, Princeton University Press, 2000, σ. 293-300.

57. εφ. *Η Αυγή*, 27 και 28 Μαΐου 1960.

νισμού της μεταπολεμικής Γερμανίας από πρόσωπα που είχαν δραστηριότητα κατά τη χιτλερική περίοδο. Ο παραλληλισμός όμως —που υπογραμμίζεται από την όχι τυχαία σύμπτωση του προσώπου του γερμανού υπεύθυνου στρατολόγησης—, ανάμεσα στην αποτυχημένη προσπάθεια⁵⁸ των αρχών Κατοχής να στρατολογήσουν εργάτες και την ευρύτατη ανταπόκριση της συμφωνίας του 1960 μοιάζει πιο θεμιτός.

Μπορεί στην περίοδο της Κατοχής οι πολεμικές συνθήκες και ο εντοπισμός της στρατολόγησης στο αστικό περιβάλλον να αντιστρατεύονται την εγκυρότητα μιας τέτοιας σύγκρισης, κάποια άλλα στοιχεία όμως, πέρα από το πεδίο των αναλογιών, αναδεικνύουν τη χρησιμότητά της. Αν, για παράδειγμα, δεχθούμε ότι η πείνα στην πρώτη περίπτωση δεν ενίσχυσε το ρεύμα της εκούσιας μετανάστευσης προς τη Γερμανία,⁵⁹ τότε θα ήταν τουλάχιστον άστοχο να αποδώσουμε το μεταναστευτικό ρεύμα της δεκαετίας του 1960 στις άθλιες συνθήκες διαβίωσης και μάλιστα σχεδόν νομοτελειακά, όπως είδαμε ότι ερμηνεύτηκε από την κεντροαριστερά. Η σύγκριση λοιπόν μας επιτρέπει, χωρίς να υποτιμούμε τις υλικές συνθήκες ή τους οικονομικούς παράγοντες που επηρεάζουν τη μεταναστευτική απόφαση, να σταθμίσουμε και να ελέγξουμε τους όρους αυτούς σε ένα ευρύτερο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο. Αφετέρου η σύγκριση της κατοχικής στρατολόγησης εργατών με τη μεταπολεμική μετανάστευση καταρρίπτει και το επιχείρημα που προωθεί με τη μορφή φιλολογικής παρατήρησης ο Mark Mazower σχετικά με τους λόγους που οδήγησαν στην άρνηση των Ελλήνων να θέσουν κατά την περίοδο της Κατοχής την εργασιακή τους δύναμη στην υπηρεσία των Γερμανών. Γιατί αν δεχθούμε ότι στον πυρήνα της άρνησης βρίσκονταν αιτίες όπως το «δύσπιστο και ανεξάρτητο πνεύμα των Ελλήνων», τότε στην περίπτωση του μεταναστευτικού ρεύματος της δεκαετίας του 1960 θα πρέπει να αναγνωρίσουμε μια καθολική ιδιοσυγκρασιακή μεταστροφή ή ένα μαζικό αμνησιακό φαινόμενο για να ερμηνεύσουμε την αθρόα εγγραφή των Ελλήνων στις μεταναστευτικές λίστες. Οι παράγοντες που στην πρώτη περίπτωση ενίσχυσαν την άρνηση ήταν ακριβώς εκείνοι που απουσίασαν στη

58. Βλ. Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece. The Experience of Occupation 1941-44*, New Haven και Λονδίνο, Yale University Press, 1993, σ. 74-78. Η στρατολόγηση εργατικού δυναμικού κατά την περίοδο της Κατοχής απασχολεί και το άρθρο του Χ. Χατζηιωσήφ, «Όψεις της ελληνικής οικονομίας στη διάρκεια της Κατοχής 1941-1944», *Επιστημονικό Συνέδριο στη Μνήμη Νίκου Σβορώνου (30-31 Μαρτίου 1990)*, Αθήνα 1993, σ. 107-173. Στο άρθρο αυτό, όμως, η απροθυμία των Ελλήνων να εργασθούν στη Γερμανία, αν υπήρξε τέτοια, εντάσσεται σε μια συνολική ανάγνωση των στόχων του ναζιστικού καθεστώτος και του χαρακτήρα του πολέμου. Δύσκολα συνεπώς απομονώνεται ως στοιχείο η ελληνική απροθυμία και άρα δύσκολα προσφέρεται για σύγκριση με τη μετανάστευση της δεκαετίας του 1960.

59. Mark Mazower, *Inside...*, ό.π., σ. 75.

δεύτερη και επέφεραν τη διόγκωση του μεταναστευτικού ρεύματος. Η δράση του αντιστασιακού κινήματος στην κατοχική περίοδο δεν ήταν πιθανόν καθοριστική για την αποτυχία των γερμανικών προγραμμάτων στρατολόγησης,⁶⁰ παραμένει εντούτοις ένα σημαντικό στοιχείο της ιστορικής συγκυρίας που αναδεικνύεται στη συγκριτική διάσταση. Η παροχή τροφίμων από το ΔΕΣ ήταν μια πρωτοβουλία που ενίσχυσε την απήχηση της αντιστασιακής προπαγάνδας εναντίον του εκπατρισμού των Ελλήνων. Η δράση των αντιστασιακών οργανώσεων δημιουργούσε κάποτε ακόμη και τις υλικές προϋποθέσεις για την κάλυψη της πιεστικής ανάγκης εξασφάλισης των όρων ύπαρξης και αναπαραγωγής των ανθρώπων εντός των ελληνικών συνόρων. Αυτό όμως που βάρυνε κυρίως στην υποβάθμιση των υλικών αναγκών από τους Έλληνες της Κατοχής ήταν η προσδοκία για ένα καλύτερο ατομικό και συλλογικό μέλλον, προσδοκία που έφερε στις δομές του το αντιστασιακό κίνημα ως δυναμική προοπτική.

Μπορεί να φαίνεται παράδοξη η αντίχρευση ενός οράματος κοινωνικής ευημερίας στην περίοδο της Κατοχής και η αντίστοιχη απουσία του στη μεταπολεμική περίοδο, επιβεβαιώνεται εντούτοις στην πραγματικότητα που ωθούσε τους μετανάστες του 1960 έξω από την Ελλάδα. Ο συνδυασμός του χαμηλού βιοτικού επιπέδου στην ύπαιθρο με τον αστυνομοκρατούμενο κρατικό μηχανισμό, τα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων και τους συνεχείς καταναγκασμούς, που ακολούθησαν την ήττα της Αριστεράς στον Εμφύλιο Πόλεμο, δημιούργησαν στη δεκαετία του 1960 συνθήκες που ευνοούσαν την απόφαση μετανάστευσης. Το γεγονός ότι η ελληνογερμανική συμφωνία παρείχε σίγουρη απασχόληση και κοινωνική ασφάλιση στη χώρα προορισμού ενίσχυε επιπλέον την απόφαση. Στη δεκαετία του 1960 η μετανάστευση αντικατέστησε, για ένα μέρος του πληθυσμού, την αντιστασιακή δράση στην περίοδο της Κατοχής, όσο παράδοξη κι αν μοιάζει καταρχήν μια τέτοια διατύπωση. Μετεμφυλιακά, η κοινωνική δυσaréσκεια ενίσχυσε την αίσθηση των οικονομικών αδιεξόδων και διόγκωσε το μεταναστευτικό ρεύμα προς τους ενδοευρωπαϊκούς προορισμούς, ακριβώς επειδή δεν μπόρεσε να εκφραστεί σε μια πολιτική στράτευση, όπως συνέβη στην περίοδο της Κατοχής με τις μαζικές προσχωρήσεις στο αντιστασιακό κίνημα. Η αδυναμία πολιτικής στράτευσης δεν οφειλόταν μόνο στις ιδιομορφίες του ελληνικού μετεμφυλιακού κράτους. Βρισκόταν επίσης σε διαλεκτική σχέση με τα χαρακτηριστικά που ανέπτυξαν οι πολιτικοί σχηματισμοί, οι οποίοι αντιπροσώπευαν ή επιχείρησαν να αντιπροσωπεύσουν τους ηττημένους του Εμφυλίου πολέμου. Η δύσκολη κυοφορία και η τελική διάψευση στη δεκαετία του 1960 των αναπτυξιακών σχεδίων της κεντροαριστεράς μας επιτρέπει να σχηματοποιήσουμε ένα είδος οδοιπορικού της μετεμφυλιακής περιόδου

60. Χ. Χατζηιωσήφ, «Οικονομική σταθεροποίηση και πολιτική αστάθεια στην Ελλάδα 1944-1947», στο *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο, 1945-1949*, Αθήνα 1992, σ. 43-45.

που οδήγησε στη μαζική μετανάστευση προς τη Δ. Γερμανία· για να διαπιστώσουμε τελικά ότι η «Χαμένη Άνοιξη» πρέπει να αναζητηθεί στην κληρονομιά που άφησε στην Ελλάδα η λήξη του Εμφυλίου πολέμου ή μάλλον η ιδιόμορφη συνέχισή του.